اسرار و رموز

اقبال

پہلی بار .... مئی سنہ ۶۲ء

تعداد ۵۰۰

ناشر

کتب خانہ نذیریہ اردو بازار دہلی

(لیتھو صفحات محبوب المطابع برقی پریس دہلی)

اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ ہمی گشت گردِ شہر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست

زین ہمرہان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستمِ دستانم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما
گفت آنکہ یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومیؒ)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و تر بیشۂ من کوتاہی
چوب ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم
نظیری نیشاپوری

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد
گریۂ من بر رخِ گل آب زد

اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست
سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رست

باغبان زورِ کلامم آزمود
مصرعے کارید و شمشیرے درود

در چمن جز دانۂ اشکم نکشت
تارِ افغانم بہ پودِ باغ رشت

ذرہ ام مہرِ منیر آنِ من است
صد سحر اندر گریبانِ من است

خاکِ من روشن تر از جامِ جم است
محرم از نازادہائے عالم است

فکرم آن آہو سرِ فتراک بست — کو ہنوز از نیستی بیرون نجست

سبزۂ ناروئیدہ زیبِ گلشنم — گل بشاخ اندر نہان در دامنم

محفلِ رامشگری برہم زدم — زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم

بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست — ہم نشین از نغمہ ام ناآشناست

در جہان خورشیدِ نو زائیدہ ام — رسم و آئینِ فلک نادیدہ ام

رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز — ہست ناآشفتہ سیمابم ہنوز

بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب — کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب

خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود — لرزہ بر تن خیزم از بیمِ نمود

بامم از خاور رسید و شب شکست — شبنمِ نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزان می کشم — اے خوشا زرتشتیانِ آذرم

نغمہ ام از زخمہ بے پرواستم — من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست — یوسفِ من بہرِ این بازار نیست

ناامید استم ز یارانِ قدیم — طورِ من سوزد کہ می آید کلیم

قلزمِ یاران چو شبنم بے خروش — شبنمِ من مثلِ یم طوفان بدوش

نغمۂ من از جہانِ دیگر است — این جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر کہ بعد از مرگ زاد — چشمِ خود بر بست و چشمِ ما گشاد

ق

رختِ ناز از نیستی بیرون کشید — چون گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کاروانها گرچه زین صحرا گذشت   مثلِ گامِ ناقه کم غوغا گذشت
عاشقم فریاد ایمانِ من است   شورِ حشر از پیش خیزانِ من است
نغمه ام ز اندازهٔ تار است بیش   من نترسم از شکستِ عودِ خویش
قطره از سیلابِ من بیگانه به   قلزم از آشوبِ او دیوانه به
در نمی گنجد بجو عمّانِ من   بحرها باید پئے طوفانِ من
غنچه کز بالیدگی گلشن نشد   در خورِ ابرِ بهارِ من نشد
برقها خوابیده در جانِ من است   کوه و صحرا بابِ جولانِ من است
پنجه کن با بحرم ار صحراستی   برقِ من در گیر ار سیناستی
چشمهٔ حیوان براتم کرده اند   محرمِ رازِ حیاتم کرده اند
ذرّه از سوزِ نوایم زنده گشت   پر گشود و کرمکِ تابنده گشت
هیچ کس رازے که من گویم نگفت   همچو فکرِ من دُرِ معنی نسفت
سرِّ عیشِ جاودان خواهی بیا   هم زمین هم آسمان خواهی بیا

پیرِ گردون با من این اسرار گفت
از ندیمان رازها نتوان نهفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن   محو از دل کاوشِ ایّام کن
شعلهٔ آبے که اصلش زمزم است   گر گدا باشد پرستارش جم است
می کند اندیشه را هشیارتر   دیدهٔ بیدار را بیدارتر

اعتبارِ کوه بخشد کاه را — قوّتِ شیران دهد روباه را

خاک را اوجِ ثریا می دهد — قطره را پهنائے دریا می دہد

خامشی را شورشِ محشر کند — پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز — بر شبِ اندیشه ام مهتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آواره را — ذوقِ بیتابی دهم نظاره را

گرم رو از جستجوئے نو شوم — روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم — چون صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم — آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم — دفترِ سربستهٔ اسرارِ علوم

جانِ او از شعله ها سرمایه دار — من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزان تاخت بر پروانه ام — باده شبخون ریخت بر پیمانه ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد — از غبارم جلوه ها تعمیر کرد

ذرّه از خاکِ بیابان رخت بست — تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم — تا دُرِ تابنده حاصل کنم

من که مستیها ز صهبایش کنم
زندگانی از نفسهایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بود — خامشی از یاربم آباد بود!

شکوه آشوب غم دوران بُدم — از تهی پیمانگی نالان بُدم

این قدر نظاره ام بیتاب شد — بال و پر بشکست آخر خواب شد

روی خود بنمود پیر حق سرشت — کو بحرف پهلوی قرآن نوشت

گفت ای دیوانهٔ ارباب عشق — جرعهٔ گیر از شراب ناب عشق

بر جگر هنگامهٔ محشر بزن — شیشه بر سر دیده بر نشتر بزن

خنده را سرمایهٔ صد ناله ساز — اشک خونین را جگر پرکاله ساز

تا بکی چون غنچه می باشی خموش — نکهت خود را چو گل ارزان فروش

در گره هنگامه داری چون سپند — محمل خود بر سر آتش ببند

چون جرس آخر ز هر جزو بدن — نالهٔ خاموش را بیرون فگن

آتش استی بزم عالم بر فروز — دیگران را هم ز سوز خود بسوز

فاش گو اسرار پیر می فروش — موج می شو کسوت مینا بپوش

سنگ شو آئینهٔ اندیشه را — بر سر بازار بشکن شیشه را

از نیستان همچو نی پیغام ده — قیس را از قوم حی پیغام ده

ناله را انداز نو ایجاد کن — بزم را از هائے و هو آباد کن

خیز و جان نو بده هر زنده را — از قم خود زنده تر کن زنده را

خیز و پا بر جادهٔ دیگر بنه — جوش سودائے کهن از سر بنه

آشنائے لذت گفتار شو — اے درائے کاروان بیدار شو

زین سخن آتش بہ پیراہن شدم ‌ ‌ ‌ ‌ مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم
چون نوا از تارِ خود برخاستم ‌ ‌ ‌ ‌ جنتے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی
وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ[۱] ‌ ‌ ‌ ‌ ناقبولے ناکسے ناکارۂ
عشق سوہان زد مرا آدم شدم ‌ ‌ ‌ ‌ عالمِ کیف و کم عالم شدم
حرکتِ اعصابِ گردون دیدہ ام ‌ ‌ ‌ ‌ در رگِ مہ گردشِ خون دیدہ ام
بہرِ انسان چشمِ من شبہا گریست ‌ ‌ ‌ ‌ تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست
از درونِ کارگاہِ ممکنات ‌ ‌ ‌ ‌ برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات
من کہ این شب را چو مہ آراستم ‌ ‌ ‌ ‌ گردِ پائے ملتِ بیضاستم
ملتے در باغ و راغ آوازہ اش ‌ ‌ ‌ ‌ آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش
ذرہ کشت و آفتاب انبار کرد ‌ ‌ ‌ ‌ خرمن از صد رومی و عطار کرد
آہِ گرمم رخت بر گردون کشم ‌ ‌ ‌ ‌ گرچہ دودم از تبارِ آتشم
خامہ ام از ہمتِ فکرِ بلند ‌ ‌ ‌ ‌ رازِ این نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمسایۂ دریا شود
ذرہ از بالیدگی صحرا شود

---

۱ نقشِ ناتمام۔

شاعری زین مثنوی مقصود نیست　　بت پرستی بت گری مقصود نیست

هندیم از پارسی بیگانه ام　　ماهِ نو باشم تهی پیمانه ام

حسنِ اندازِ بیان از من مجوی　　خوانسار[1] و اصفهان از من مجوی

گرچه هندی در عذوبت[2] شکر است　　طرزِ گفتارِ دری شیرین تر است

فکرِ من از جلوه اش مسحور گشت　　خامهٔ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشه ام　　درخورد با فطرتِ اندیشه ام

خرده بر مینا مگیر[3] ای هوشمند
دل بذوقِ خردهٔ مینا[4] ببند

در بیانِ اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است[5] و تسلسلِ حیاتِ تعیناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ هستی ز آثارِ خودی است　　هرچه می بینی ز اسرارِ خودی است

۱۔ خوانسار و اصفہان ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک سے مشہور شعرا پیدا ہوئے۔
۲۔ شیرینی۔ ۳۔ خرده گرفتن: نکتہ چینی کرنا۔ ۴۔ خردۂ مینا: شراب۔
۵۔ اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں ان سے لفظ (باقی اگلے صفحہ پر)

خویشتن را چون خودی بیدار کرد — آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جهان پوشیده اندر ذاتِ او — غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جهان تخمِ خصومت کاشت است — خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را — تا فزاید لذتِ پیکار را

می کشد از قوتِ بازوے خویش — تا شود آگاه از نیروے خویش

خود فریبی ہاے او عینِ حیات — ہمچو گل از خون وضو عینِ حیات

بہرِ یک گل خونِ صد گلشن کند — از پئے یک نغمہ صد شیون کند

یک فلک را صد ہلال آوردہ است — بہرِ حرفے صد مقال آوردہ است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی — خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوہکن — نافۂ عذرِ صد آہوے ختن

سوزِ پیہم قسمتِ پروانہ ہا — شمع عذرِ محنتِ پروانہ ہا

خامۂ او نقشِ صد امروز بست — تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعلہ ہاے او صد ابراہیم سوخت — تا چراغِ یک محمد بر فروخت

می شود از بہرِ اغراضِ عمل — عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد انگیزد پرد تابد رمد — سوزد افروزد کشد میرد دمد

وسعتِ ایام جولانگاہِ او — آسمان موجے ز گردِ راہِ او

(بقیہ صفحہ ۱۱) خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی۔ اس ضمن میں صفحہ ۲۲ کے اشعار بھی پیشِ نظر رکھیے۔

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش روز از بیداریش

شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد — جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید — اندکی آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد — وز بهم پیوستگی کهسار شد

وانمودن خویش را خوی خودی است — خفته در هر ذرّه نیروی خودی است

قوّتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چون حیاتِ عالم از زورِ خودی است — پس بقدرِ استواری زندگی است

قطره چون حرفِ خودی از بر کند — هستیٔ بی مایه را گوهر کند

باده از ضعفِ خودی بی پیکر است — پیکرش منّت پذیرِ ساغر است

گرچه پیکر می پذیرد جامِ مے — گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوه چون از خود رود صحرا شود — شکوه سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر — می کند خود را سوار دوشِ بحر

حلقهٔ زد نور تا گردید چشم — از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم

سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت — همّتِ او سینهٔ گلشن شکافت

شمع هم خود را بخود زنجیر کرد — خویش را از ذرّه ها تعمیر کرد

خود گدازی پیشه کرد از خود رمید — همچو اشک آخر ز چشمِ خود چکید

گر بفطرت پخته تر بودے نگین — از جراحت ہا بیاسودے نگین

می شود سرمایه دارِ نامِ غیر — دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر

چون زمین بر ہستیِ خود محکم است — ماه پابندِ طوافِ پیہم است

ہستیِ مہر از زمین محکم تر است — پس زمین مسحورِ چشمِ خاور است

جنبش از مژگان بردشانِ چنار — مایه دار از سطوتِ او کہسار

تار و پودِ کسوتِ او آتش است — اصلِ او یک دانهٔ گردن کش است

چون خودی آرد بہم نیروے زیست
می کشاید قلزمے از جوے زیست

در بیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار — تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست — فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینه ہا — سینه ہا از تابِ او آئینه ہا

طاقت پرواز بخشد خاک را
خضر باشد موسی ادراک را

دل ز سوز آرزو گیرد حیات
غیر حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیق[1] تمنا باز ماند
شهپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو هنگامه آرای خودی
موج بیتابی ز دریای خودی

آرزو صید مقاصد را کمند
دفتر افعال را شیرازه بند

زنده را نفی تمنا مرده کرد
شعله را نقصان سوز افسرده کرد

چیست اصل دیدهٔ بیدار ما؟
بست صورت لذت دیدار ما

کبک پا از شوخی رفتار یافت
بلبل از سعی نوا منقار یافت

نی برون از نیستان آباد شد
نغمه از زندان او آزاد شد

عقل ندرت کوش و گردون تاز چیست
هیچ میدانی که این اعجاز چیست

زندگی سرمایه دار از آرزوست
عقل از زائیدگان بطن اوست

چیست نظم قوم و آئین و رسوم
چیست راز تازگیهای علوم

آرزوئی کو بزور خود شکست
سر ز دل بیرون زد و صورت به بست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش
فکر و تخئیل و شعور و یاد و هوش

زندگی مرکب چو در جنگاه باخت
بهر حفظ خویش این آلات ساخت

آگهی از علم و فن مقصود نیست
غنچه و گل از چمن مقصود نیست

---

[1] پیدا کرنا۔

علم از سامانِ حفظِ زندگی است — علم از اسبابِ تقویمِ خودی است
علم و فن از پیش خیزانِ حیات — علم و فن از خانه زادانِ حیات
اے ز رازِ زندگی بیگانه خیز — از شرابِ مقصدے مستانه خیز
مقصدے مثلِ سحر تابندهٔ — ماسوے را آتشِ سوزندهٔ
مقصدے از آسمان بالاترے — دلربائے دلستانے دلبرے
باطلِ دیرینه را غارت گرے — فتنه در جیبے سراپا محشرے

ما ز تخلیقِ مقاصد زنده ایم
از شعاعِ آرزو تابنده ایم

در بیانِ اینکه خودی از عشق و محبّت استحکام می پذیرد

نقطهٔ نورے که نامِ او خودی است — زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است
از محبت می شود پاینده تر — زنده تر سوزنده تر تابنده تر
از محبت اشتعالِ جوهرش — ارتقائے ممکناتِ مضمرش
فطرتِ او آتش اندوزد ز عشق — عالم افروزی بیاموزد ز عشق
عشق را از تیغ و خنجر باک نیست — اصلِ عشق از آب و باد و خاک نیست

از نگاہِ عشق خارا شق بود — عشقِ حق آخر سراپا حق بود
عاشقی آموز و محبوبے طلب — چشمِ نوحے قلبِ ایوبے طلب
کیمیا پیدا کن از مشتِ گلے — بوسہ زن بر آستانِ کاملے
شمعِ خود را ہمچو رومی بر فروز — روم را در آتشِ تبریز سوز
ہست معشوقے نہان اندر دلت — چشم اگر داری بیا بنمائمت
عاشقانِ او ز خوبان خوب تر — خوشتر و زیباتر و محبوب تر
دل ز عشقِ او توانا می شود — خاک ہمدوشِ ثریا می شود
خاکِ نجد از فیضِ او چالاک شد — آمد اندر وجد و بر افلاک شد
در دلِ مسلم مقامِ مصطفٰے است — آبروئے ما ز نامِ مصطفٰے است
طور موجے از غبارِ خانہ اش — کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش
کمتر از آنے ز اوقاتش ابد — کاسبِ افزائش از ذاتش ابد
بوریا ممنونِ خوابِ راحتش — تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش
در شبستانِ حرا خلوت گزید — قوم و آئینِ حکومت آفرید
ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم — تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم
وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز — دیدۂ او اشکبار اندر نماز
در دعائے نصرت آمین تیغِ او — قاطعِ نسلِ سلاطین تیغِ او
در جہان آئینِ نو آغاز کرد — مسندِ اقوامِ پیشین در نورد

از کلیدِ دین درِ دنیا کشاد / ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد
در نگاہِ او یکے بالا و پست / با غلامِ خویش بر یک خوان نشست
در مصافے[۱] پیشِ آن گردون سریر / دخترِ سردارِ طے[۲] آمد اسیر
پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود / گردن از شرم و حیا خم کردہ بود
دخترک را چون نبی بے پردہ دید / چادرِ خود پیشِ روئے او کشید
ما از آن خاتونِ طے عریان تریم / پیشِ اقوامِ جہان بے چادریم
روزِ محشر اعتبارِ ماست او / در جہان ہم پردہ دارِ ماست او
لطف و قہرِ او سراپا رحمتے / آن بیاران این باعدا رحمتے
آنکہ بر اعدا درِ رحمت کشاد / مکہ را پیغامِ لا تثریب[۳] داد
ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم / چون نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم
از حجاز و چین و ایرانیم ما / شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما
مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم / در جہان مثلِ مے و میناستیم

---

۱ جنگ۔ ۲ عرب کے قبیلہ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کے لیے مشہور تھا۔ ۳ لا تثریب علیکم الخ یعنی تمہارے لیے کوئی تعزیر نہیں، اگرچہ کفار عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی، حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے لا تثریب علیکم فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیہ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

امتیازات نسب را پاک سوخت
آتشِ او این خس و خاشاک سوخت

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست
اوست جانِ این نظام و او یکیست

سرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم
نعرۂ بے باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نے خاموشِ من
می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تولّایش کہ چیست
خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستیِ مسلم تجلی گاہِ او
طورہا بالد زگردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش
صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپیدن دمبدم آرامِ من
گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار[۵] است و من بستانِ او
تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم
از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است
اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ ملّا جامیم
نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریزِ معانی گفتہ است
در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست
جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست"

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق
ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

---

۵ موسم بہار کا بادل۔

کامل بسطام[۱] در تقلید فرد — اجتناب از خوردن خربوزه کرد
عاشقی؟ محکم شو از تقلید یار — تا کمند تو شود یزدان شکار
اندکی اندر حرای دل نشین — ترک خود کن سوی حق هجرت گزین
محکم از حق شو سوی خود گام زن — لات و عزّای هوس را سر شکن
لشکری پیدا کن از سلطان[۲] عشق — جلوه گر شو بر سر فاران عشق
تا خدای کعبه بنوازد ترا — شرح انّی جاعل[۳] سازد ترا

در بیان این که خودی از سوال ضعیف می گردد

ای فراهم کرده از شیران خراج — گشته ای روباه مزاج از احتیاج
خستگی های تو از ناداری است — اصل درد تو همین بیماری است
می رباید رفعت از فکر بلند — می کشد شمع خیال ارجمند

۱؎ حضرت بایزید بسطامی رح نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انھیں
معلوم نہ تھا کہ نبی کریم ؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔
۲؎ غلبہ، قوت۔ ۳؎ اِنّی جاعلٌ فی الارضِ خلیفہ (آیۂ شریفہ)

از خُمِ ہستی مے گلفام گیر! — نقدِ خود از کیسۂ ایّام گیر!
خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ[۱] — اَلحَذَر از منتِ غیر اَلحَذَر
تا بکے دریوزۂ منصب کنی — صورتِ طفلاں زنے مرکب کنی
فطرتے کو بر فلک بندد نظر — پست می گردد ز احسانِ دگر
از سوال افلاس گردد خوار تر — از گدائی گدیہ گر نادار تر
از سوال آشفتہ اجزائے خودی — بے تجلّی نخلِ سینائے خودی
مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش — مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش
گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت — در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت
رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو — موجِ آب از چشمۂ خاور مجو
تا نباشی پیشِ پیغمبرؐ خجل — روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل
ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر — داغ بر دل دارد از احسانِ مہر
ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز — آبروئے ملتِ بیضا مریز
آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رفت — مردِ کاسب را حبیب اللہ[۲] گفت

۱؎ جب بحالت سواری اشتر جناب فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو
آپ نے زمین پر سے اٹھانے کے لیے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کے
لیے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔

۲؎ الکاسب حبیب اللہ (حدیث)

وائے بر منّت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتهٔ احسانِ غیر

خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت — با پشیزے؎ مایهٔ غیرت فروخت

اے خنک آن تشنه کاندر آفتاب — می نخواهد از خضر یک جام آب

تر جبین از خجلتِ سائل نه شد — شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

زیرِ گردون آن جوانِ ارجمند — می رود مثلِ صنوبر سر بلند

در تهی دستی شود خوددار تر — بخت او خوابیده و بیدار تر

قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چون حباب از غیرتِ مردانه باش
هم به بحر اندر نگون پیمانه باش

در بیان اینکه چون خودی از عشق و محبت محکم می گردد قوائے ظاهره و مخفیهٔ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبت چون خودی محکم شود — قوتش فرمان دهِ عالم شود

؎ کوڑی.

پیر گردون کز کواکب نقش بست — غنچه ها از شاخسار او شکست
پنجهٔ او پنجهٔ حق می شود — ماه از انگشت[1] او شق می شود
در خصومات جهان گردد حکم[2] — تابع فرمان او دارا و جم
با تو می گویم حدیث بوعلی رح — در سواد هند نام او جلی
آن نوا پیرای گلزار کهن — گفت با ما از گل[3] رعنا سخن
خطهٔ این جنت آتش نژاد — از هوای دامنش مینو سواد
کوچک[4] ابدالش سوی بازار رفت — از شراب بوعلی سرشار رفت
عامل[5] آن شهر می آمد سوار — همرکاب او غلام و چوبدار
پیش رو زد بانگ ای ناهوشمند — بر جلوداران عامل ره مبند
رفت آن درویش سر افگنده پیش — غوطه زن اندر یم افکار خویش
چوبدار از جام استکبار مست — بر سر درویش چوب خود شکست
از ره عامل فقیر آزرده رفت — دل گران و ناخوش و افسرده رفت
در حضور بوعلی فریاد کرد — اشک از زندان چشم آزاد کرد
صورت برقی که بر کهسار ریخت — شیخ سیل آتش از گفتار ریخت

---

۱ تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف۔ ۲ منصف۔ ۳ تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندر رح کے اس شعر کی طرف: "مرحبا اے بلبل باغ کہن۔ از گل رعنا بگو با ما سخن۔"
۴ کوچک ابدال اصطلاح فقرا میں مرید و پیش دست کو کہتے ہیں۔ ۵ گورنر، حاکم۔

از رگِ جانش آتشِ دیگر گشود — بادبیرِ خویش ارشادے نمود
خامه را برگیر و فرمانے نویس! — از فقیرے سوئے سلطانے نویس!
بنده ام را عاملت بر سر زده است — بر متاعِ جانِ خود اخگر زده است
باز گیر این عاملِ بدگوهرے — ورنه بخشم ملکِ تو با دیگرے
نامهٔ آن بندهٔ حق دستگاه — لرزه ها انداخت در اندامِ شاه
پیکرش سرمایهٔ آلام گشت — زرد مثلِ آفتابِ شام گشت
بهرِ عامل حلقهٔ زنجیر جست — از قلندر عفوِ این تقصیر جست
خسرو شیرین زبان رنگین بیان — نغمه هااش از ضمیرِ کن فکان
فطرتش روشن مثالِ ماهتاب — گشت از بهرِ سفارت انتخاب
چنگ را پیشِ قلندر چون نواخت — از نوائے شیشهٔ جانش گداخت
شوکتے کو پخته چون کهسار بود — قیمتِ یک نغمهٔ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشان مزن
خویش را در آتشِ سوزان مزن

حکایت درین معنی که مسئلهٔ نفیِ خودی از مخترعاتِ اقوامِ مغلوبهٔ بنی نوعِ انسان است که باین طریقِ مخفی اخلاقِ اقوامِ غالبه را ضعیف می سازد

آن شنیدستی که در عهدِ قدیم — گوسفندان در علفزارے۱؎ مقیم
از وفورِ کاه نسل افزا بُدند — فارغ از اندیشهٔ فردا بُدند
آخر از ناسازئ تقدیرِ میش — گشت از تیرِ بلاے سینه ریش
شیرها از بیشه سر بیرون زدند — بر علفزارِ بزان شبخون زدند
جذب و استیلا شعارِ قوت است — فتح رازِ آشکارِ قوت است
شیرِ نر کوسِ شهنشاهی نواخت — میش را از حریت محروم ساخت
بسکه از شیران نیاید جز شکار — سرخ شد از خونِ میش آن مرغزار
گوسفندے زیرکے فهمیده — کهنه سالے گرگِ باران دیده

۱؎ چراگاه

تنگ دل از روزگارِ قومِ خویش — از ستمهاے هژبران سینه ریش
شکوه ها از گردشِ تقدیر کرد — کارِ خود را محکم از تدبیر کرد
بهرِ حفظِ خویش مردِ ناتوان — حیله ها جوید ز عقلِ کاردان
در غلامی از پےِ دفعِ ضرر — قوّتِ تدبیر گردد تیز تر
پخته چون گردد جنونِ انتقام — فتنه اندیشی کند عقلِ غلام
گفت با خود عقدهٔ ما مشکل است — قلزمِ غمهاے ما بے ساحل است
میش نتواند ز زور از شیر رست — سیم ساعد ما و او پولاد دست
نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند — خوے گرگی آفریند گوسفند
شیرِ نر را میش کردن ممکن است — غافلش از خویش کردن ممکن است
صاحبِ آوازهٔ الهام گشت — واعظِ شیرانِ خون آشام گشت
نعره زد اے قومِ کذّاب اشر[۱] — بے خبر از یومِ نحسِ مستمر[۱]
مایه دار از قوّتِ روحانیم — بهرِ شیران مرسلِ یزدانیم
دیدهٔ بے نور را نور آمدم — صاحبِ دستور[۲] و ماموز آمدم
توبه از اعمالِ نامحمود کن — اے زیان اندیش فکرِ سود کن
هر که باشد تند و زور آور شقی است — زندگی مستحکم از نفیِ خودی است
روحِ نیکان از علف یابد غذا — تارک اللحم[۳] است مقبولِ خدا

---

۱ کذاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں۔ ۲ دستور شریعت۔ ۳ گوشت کا تارک

تیزیٔ دندان ترا رسوا کند / دیدۂ ادراک را اعمٰی[۱] کند
جنت از بہرِ ضعیفان است و بس / قوت از اسبابِ خسران[۲] است و بس
جستجوئے عظمت و سطوت شر است / تنگدستی از امارت خوشتر است
برقِ سوزان در کمینِ دانہ نیست / دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست
ذرّہ شو صحرا مشو گر عاقلی! / تا ز نورِ آفتابے بر خوری
اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند / ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند
زندگی را می کند ناپائدار / جبر و قہر و انتقام و اقتدار
سبزہ پامال است و روید بار بار / خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار
غافل از خود شو اگر فرزانۂ / گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ
چشم بند و گوش بند و لب ببند / تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند
این علف زارِ جہان ہیچ است ہیچ / تو برین موہوم اے نادان مپیچ
خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود / دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود
آمدش این پند خواب آور پسند / خورد از خامی فسونِ گوسفند
آنکہ کردے گوسفندان را شکار / کرد دینِ گوسفندی اختیار
با پلنگان سازگار آمد علف / گشت آخر گوہرِ شیری خزف
از علف آن تیزیٔ دندان نماند / ہیبتِ چشمِ شرر افشان نماند

---

۱. اندھا، نابینا ۔ ۲. گھاٹا، خسارہ ۔

دل بتدریج از میانِ سینه رفت | جوهر آئینه از آئینه رفت
آن جنونِ کوششِ کامل نماند | آن تقاضائے عمل در دل نماند
اقتدار و عزم و استقلال رفت | اعتبار و عزت و اقبال رفت
پنجه هائے آهنین بے زور شد | مرده شد دلها و تنها گور شد
زورِ تن کاهید و خوفِ جان فزود | خوفِ جان سرمایهٔ همت ربود
صد مرض پیدا شد از بے همتی | کوته دستی بیدلی دون فطرتی
شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت | انحطاطِ[۱] خویش را تهذیب گفت

در معنی اینکه افلاطونِ یونانی که تصوف و ادبیاتِ اقوامِ اسلامیه از افکارِ او اثرِ عظیم پذیرفته بر مسلکِ گوسفندی رفته است و از تخیلاتِ او احتراز واجب است

راهبِ دیرینه افلاطون حکیم | از گروهِ گوسفندانِ قدیم

---

۱ روحانی اور جسمانی تنزل۔

رخشِ او[۱] در ظلمتِ معقول[۲] گم — در کهستانِ وجود افگنده سم

آنچنان افسونِ نامحسوس خورد — اعتبار از دست و چشم و گوش برد

گفت سرِ زندگی در مردن است — شمع را صد جلوه در افسردن است

بر تخیلهائے ما فرمان رواست — جامِ او خواب آور و گیتی رباست

گوسفندے در لباسِ آدم است — حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقل خود را بر سرِ گردون رساند — عالمِ اسباب را افسانه خواند

کارِ او تحلیلِ اجزائے حیات — قطعِ شاخِ سروِ رعنائے حیات

فکرِ افلاطون زیان را سود گفت — حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید — چشمِ هوشِ او سرابے آفرید

بسکه از ذوقِ عمل محروم بود — جانِ او وارفتهٔ معدوم بود

منکرِ هنگامهٔ موجود گشت — خالقِ اعیانِ[۳] نامشهود گشت

---

۱ گھوڑا۔ ۲ فلسفہ کی تاریکی۔ ۳ اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلہ اعیان کی طرف اشارہ ہے جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے۔ افسوس ہے کہ اس مسئلہ کی توضیح یہاں ناممکن ہے۔ فارابی نے الجمع بین الرایین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو میرے نزدیک ناکام رہی۔ ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں۔ انگریزی دانوں کو فلسفہ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی۔

زنده جان را عالم امکان خوش است   مرده دل را عالم اعیان خوش است

آهوش بی بهره از لطفِ خرام   لذّتِ رفتار بر کبکش حرام

شبنمش از طاقتِ رم بی نصیب   طائرش را سینه از دم بی نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانه اش   از تپیدن بی خبر پروانه اش

راهبِ ما چاره غیر از رم نداشت   طاقتِ غوغای این عالم نداشت

دل بسوزِ شعلهٔ افسرده بست   نقشِ آن دنیای افیون خورده بست

از نشیمن سوی گردون پر گشود   باز سوی آشیان نامد فرود

در خمِ گردون خیالِ او گم است   من ندانم دُرد یا خشتِ خم است

قومها از سکرِ او مسموم گشت

خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیه

گرم خون انسان ز داغِ آرزو   آتشِ این خاک از چراغِ آرزو

از تمنا می بجام آمد حیات   گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس   آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دام آرزو
حسن را از عشق پیغام آرزو

از چه رو خیزد تمنا دمبدم؟
این نوای زندگی را زیر و بم

هر چه باشد خوب و زیبا و جمیل
در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت
آرزوها آفریند در دلت

حسن خلاقِ بهارِ آرزوست
جلوه اش پروردگارِ آرزوست

سینهٔ شاعر تجلی زارِ حسن
خیزد از سینای او انوارِ حسن

از نگاهش خوب گردد خوبتر
فطرت از افسونِ او محبوبتر

از دمش بلبل نوا آموخت است
غازه اش رخسارِ گل افروخت است

سوزِ او اندر دلِ پروانه ها
عشق را رنگین ازو افسانه ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش
صد جهانِ تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله ها
ناشنیده نغمه ها هم ناله ها

فکرِ او با ماه و انجم همنشین
زشت را ناآشنا خوب آفرین

خضر و در ظلماتِ او آبِ حیات
زنده تر از آبِ چشمش کائنات

ما گرانسیریم و خام و ساده ایم
در رهِ منزل ز پا افتاده ایم

عندلیبِ او نوا پرداخت است
حیلهٔ از بهرِ ما انداخت است

تا کشد ما را بفردوسِ حیات
حلقهٔ کامل شود قوسِ حیات

کاروانها از درایش گام زن
در پیِ آوازِ نایش گام زن

چون نسیمش در ریاضِ ما وزد / نرمک اندر لاله و گل می خزد
از فریبِ او خود افزا زندگی / خود حساب[1] و ناشکیبا زندگی

اہلِ عالم را صلا برخوان کند
آتشِ خود را چو باد ارزان کند

وائے قومے کز اجل گیرد برات / شاعرش وابوسد[2] از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینه اش / در جگر صد نشتر از نوشینه اش
بوسهٔ او تازگی از گل برد / ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصاب و توانا فیونِ او / زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو / جُرّه شاهین از دمِ سردش تذرو
ماهی و از سینه تا سر آدم است / چون بنات آشیان[3] اندر یم است
از نوا بر ناخدا افسون زند / کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمه هائش از دلت دزدد ثبات / مرگ را از سحرِ او دانی حیات

١؎ خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا۔ ٢؎ وابوسیدن: روگردانی کرنا۔
٣؎ بنات آشیان در یم: سمندر کی تین پریاں، جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کی رو سے ان کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہاز راں ان کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہو جاتے ہیں۔

وایهٔ[۱] هستی ز جانِ تو برد — لعلِ عنابی ز کانِ تو برد
چون زبان پیرایه بند سود را — می کند مذموم هر محمود را
در یم اندیشه اندازد ترا — از عمل بیگانه می سازد ترا
خستهٔ ما از کلامش خسته تر — انجمن از دورِ جامش خسته تر
جوی برقی نیست در نیسانِ او — یک سراب رنگ و بو بستانِ او
حسنِ او را با صداقت کار نیست — در یمش جز گوهرِ تف دار[۲] نیست
خواب را خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسهایش فسرد
قلبِ مسموم از سرودِ بلبلش — خفته مارے زیرِ انبارِ گلش

از خُم و مینا و جامش الحذر
از مےِ آئینه فامش الحذر

اے ز پا افتادهٔ صهبائے او — صبحِ تو از مشرقِ مینائے او
اے دلت از نغمهایش سرد جوش — زهرِ قاتل خوردهٔ از راهِ گوش
اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو — از نوا افتاده تارِ سازِ تو
آن چنان زار از تن آسانی شدی — در جهان ننگِ مسلمانی شدی
از رگِ گل می توان بستن ترا — از نسیمے می توان خستن ترا
عشق رسوا گشته از فریادِ تو — زشت رو تمثالش از بهزادِ تو

۱؎ خواهش، آرزو۔ ۲؎ عیب دار۔

زرد از آزارِ تو رخسارِ او — سردیٔ تو بردہ سوز از نارِ او
خستہ جان از خستہ جانیہائے تو — ناتوان از ناتوانیہائے تو
گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش — کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش
سرخوش از دریوزۂ میخانہا — جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہا
ناخوشی افسردۂ آزردۂ — از لگدکوبِ نگہبان مُردۂ
از غمان مانندِ نے کاہیدۂ — وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ
لابہ و کین جوہرِ آئینہ اش — ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش
پست بخت و زیردست و دون نہاد — ناسزا و نا امید و نامُراد
شیونش از جانِ تو سرمایہ بُرد — لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ بُرد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

اے میان کیسہ ات نقدِ سخن — بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بین عمل را رہبر است — چون درخشِ برق پیش از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت — رجعتے سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے[۱] عرب باید سپرد — تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کُرد

---

۱ سلمیٰ ادبیات عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرعہ میں شیخ حسام الحق ضیاء الدین رح کے مقولہ امسیت کردیا، اصبحت عربیا کی طرف اشارہ ہے۔

از چمن زارِ عجم گل چیدهٔ ۔ نوبهارِ هند و ایران دیدهٔ
اندکے از گرمیِ صحرا بخور ۔ بادهٔ دیرینه از خرما بخور
سر یکے اندر برِ گرمش بده ۔ تن دمے با صرصرِ گرمش بده
مدتے غلطیدهٔ اندر حریر[۱] ۔ خو بہ کرپاسے درشتے هم بگیر
قرنها بر لاله پا کوبیدهٔ ۔ عارض از شبنم چو گل شوئیدهٔ
خویش را بر ریگِ سوزان هم بزن ۔ غوطه اندر چشمهٔ زمزم بزن
مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا ۔ در چمن زاران نشیمن تا کجا
اے هما از یمنِ دامت ارجمند ۔ آشیانے ساز بر کوهِ بلند
آشیانے برق و تندر در برے ۔ از کنامِ[۲] جرّه بازان برترے

تا شوی درخوردِ پیکارِ حیات
جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

۱ ایک قسم کا کپڑا۔ ۲ باز کے رہنے کی جگہ

در بیانِ اینکه تربیتِ خودی را سه مراحل است مرحلهٔ اوّل را اطاعت مرحلهٔ دوم را ضبطِ نفس و مرحلهٔ سوم را نیابتِ الٰهی نامیده اند

مرحلهٔ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است | صبر و استقلال کارِ اشتر است

گامِ او در راه کم غوغاستے | کاروان را زورقِ[١] صحراستے

نقشِ پایش قسمتِ ہر بیشہ | کم خور و کم خواب و محنت پیشہ

مست زیرِ بارِ محمل می رود | پاے کوباں سوئے منزل می رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش | در سفر صابر تر از اسوارِ خویش

---

١ کشتی

تو هم از بارِ فرائض سر متاب ‏ — ‏ برخوری از عندهٔ حسن المآب [1]

در اطاعت کوش اے غفلت شعار ‏ — ‏ می شود از جبر پیدا اختیار [2]

ناکس از فرمان پذیری کس شود ‏ — ‏ آتش ار باشد ز طغیان [3] خس شود

هر که تسخیرِ مه و پروین کند ‏ — ‏ خویش را زنجیریٔ آئین کند

باد را زندانِ گل خوشبو کند ‏ — ‏ قیدِ بو را نافهٔ آهو کند

می زند اختر سوئے منزل قدم ‏ — ‏ پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزه بر دینِ نمو روئیده است ‏ — ‏ پائمال از ترکِ آن گردیده است

لاله پیهم سوختن قانونِ او ‏ — ‏ بر جهد اندر رگِ او خونِ او

قطره با دریاست از آئینِ وصل ‏ — ‏ ذرّه با صحراست از آئینِ وصل

باطنِ هر شے ز آئینے قوی ‏ — ‏ تو چرا غافل ز این سامان روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم ‏ — ‏ زینتِ پا کن همان زنجیرِ سیم

شکوه سنجِ سختیٔ آئین مشو

از حدودِ مصطفیٰ بیرون مشو

---

۱ تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف۔ ۲ اس شعر میں الٰہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے۔ مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنی پابندی فرائض سے پیدا ہوتی۔ ۳ سرکشی، حد سے گزر جانا۔

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است — خود پرست و خود سوار و خود سر است

مرد شو آور زمامِ او بکف — تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش روان — می شود فرمان پذیر از دیگران

طرحِ تعمیرِ تو از گِل ریختند — با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جان — خوفِ آلامِ زمین و آسمان

حبِ مال و دولت و حبِ وطن — حبِ خویش و اقربا و حبِ زن

امتزاجِ ما و طین تن پرور است — کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست — ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جان اندر تنش — خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست — خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد — فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ما سوا قطعِ نظر — می نہد ساطور[1] بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است — جان بچشمِ او ز باد ارزان تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز — قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

---

[1] چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است / قاتلِ فحشا[1] و بغی و منکر است
روزہ بر جوع و عطش[2] شبخون زند / خیبرِ تن پروری را بشکند
مومنان را فطرت افروز است حج / ہجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایۂ جمعیتے / ربطِ اوراقِ کتابِ ملتے
حبِ دولت را فنا سازد زکوٰۃ / ہم مساوات آشنا سازد زکوٰۃ
دل ز حتّٰی تُنفِقُوا[3] محکم کند / زر فزاید الفتِ زر کم کند
این ہمہ اسباب استحکامِ تست / پختہٗ محکم اگر اسلامِ تست
اہلِ قوّت شو ز وردِ یا قوی
تا سوارِ اشترِ خاکی شوی

مرحلۂ سوم نیابتِ الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی / زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی
تا جہان باشد جہان آرا شوی / تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ[4] شوی
نائبِ حق در جہان بودن خوش است / بر عناصر حکمران بودن خوش است

---

۱ اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیۂ شریفہ)۔ ۲ جوع و عطش: بھوک اور پیاس۔ ۳ لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی تُنْفِقُوْا (آیۂ شریفہ)
۴ ملکِ لایبلیٰ: یعنی وہ ملک جو زمانہ کی دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است　　ہستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود　　در جہان قائم بامر اللہ بود

خیمہ چون در وسعتِ عالم زند　　این بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود　　عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہان مثلِ جہانِ جزو و کل　　روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را　　از حرم بیرون کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او　　بہرِ حق بیداریِ او خوابِ او

شیب[۱] را آموزد آہنگِ شباب　　می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انسان را بشیر و ہم نذیر　　ہم سپاہی ہم سپہ گر ہم امیر

مدعائے علّم الاسماستے[۲]　　سرِ سبحان الذی اسراستے

از عصا دستِ سفیدش[۳] محکم است　　قدرتِ کامل بعلمش توام است

چون عنان گیرد بدست آن شہسوار　　تیزتر گردد سمندِ روزگار

خشک[۴] سازد ہیبتِ او نیل را　　می برد از مصر اسرائیل را

از قُمِ او خیزد اندر گورِ تن　　مردہ جانہا چون صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است　　از جلالِ او نجاتِ عالم است

---

۱ بڑھاپا۔ ۲ تلمیح ہے آیت قرآنی کی طرف۔ ۳ حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ۔
۴ اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصہ کی طرف تلمیح ہے۔

ذره خورشید آشنا از سایه اش — قیمتِ هستی گران از مایه اش
زندگی بخشد ز اعجازِ عمل — می کند تجدیدِ اندازِ عمل
جلوه ها خیزد ز نقشِ پائے او — صد کلیم آوارهٔ سینائے او
زندگی را می کند تفسیرِ نو — می دهد این خواب را تعبیرِ نو
هستیٔ مکنونِ او رازِ حیات — نغمهٔ نشنیدهٔ سازِ حیات
طبعِ مضمون بندِ فطرت خون شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزون شود
مشتِ خاکِ ما بسرِ گردون رسید — زین غبار آن شهسوار آید پدید
خفته در خاکسترِ امروزِ ما — شعلهٔ فردائے عالم سوزِ ما
غنچهٔ ما گلستان در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است
اے سوارِ اشهب[1] دوران بیا — اے فروغِ دیدهٔ امکان بیا
رونقِ هنگامهٔ ایجاد شو — در سوادِ دیده ها آباد شو
شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمهٔ خود را بهشتِ گوش کن
خیز و قانونِ اخوت ساز ده — جامِ صهبائے محبّت باز ده
باز در عالم بیار ایّامِ صلح — جنگ جویان را بده پیغامِ صلح
نوعِ انسان مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را حاصلی
ریخت از جورِ خزان برگِ شجر — چون بهاران بر ریاضِ ما گذر

---

[1] گھوڑا۔

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

از وجودِ تو سرافرازیم ما

پس بسوزِ این جہان سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علی مرتضیٰ رض

مسلمِ اول شہِ مردان علی رض — عشق را سرمایۂ ایمان علی رض

از ولائے دودمانش زندہ ام — در جہان مثلِ گہر تابندہ ام

نرگسم وارفتۂ نظارہ ام — در خیابانش چو بو آوارہ ام

زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست — مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست

خاکم و از مہرِ او آئینہ ام — می توان دیدن نوا در سینہ ام

از رخِ او فالِ پیغمبر ص گرفت — ملتِ حق از شکوہش فر گرفت

قوتِ دینِ مبین فرمودہ اش — کائنات آئین پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در ام الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگی است — سرِ اسمائے علی رض داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردون رس زمین پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہروان را دل برین رہزن شکست

شیرِ حق این خاک را تسخیر کرد — این گِلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بو تراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشورگیر از کراری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب — باز گرداند ز مغرب آفتاب[۱]

ہر کہ زین بر مرکبِ تن تنگ بست — چون نگین بر خاتمِ دولت نشست

زیر پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

ذاتِ او دروازۂ شہرِ علوم — زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمران باید شدن بر خاکِ خویش — تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذہبِ پروانگی است — خاک را اَب[۲] شو کہ این مردانگی است

سنگ شو اے ہمچو گل نازک بدن — تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گِلِ خود آدمے تعمیر کن — آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نہ دیوار و درے — خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناہنجار تنگ — جامِ تو فریادیِ بیدادِ سنگ

نالہ و فریاد و ماتم تا کجا — سینہ کوبی ہائے پیہم تا کجا

۱۔ معجزۂ رجعتِ خورشید۔

۲۔ حضرت علی مرتضیٰ رض کی کنیت (ابو تراب یعنی مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے۔

در عمل پوشیده مضمونِ حیات — لذتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جهانِ تازه شو — شعله در بر کن خلیل آوازه شو

با جهانِ نامساعد ساختن — هست در میدان سپر انداختن

مردِ خود دارے که باشد پخته کار — با مزاجِ او بسازد روزگار

گر نه سازد با مزاجِ او جهان — می شود جنگ آزما با آسمان

بر کند بنیادِ موجودات را — می دہد ترکیبِ نو ذرّات را

گردشِ ایام را برہم زند — چرخِ نیلی فام را برہم زند

می کند از قوّتِ خود آشکار — روزگارِ نو که باشد سازگار

در جہان نتوان اگر مردانه زیست — ہمچو مردان جان سپردن زندگیست

آزماید صاحبِ قلبِ سلیم — زورِ خود را از مہماتِ عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است — چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است

ممکناتِ قوّتِ مردانِ کار — گردد از مشکل پسندی آشکار

حربهٔ دون ہمتان کین است و بس — زندگی را این یک آئین است و بس

ق

زندگانی قوّت پیداستے — اصلِ او از ذوقِ استیلاستے

عفوِ بیجا سردئ خونِ حیات — سکتهٔ در بیتِ موزونِ حیات

ہر که در قعرِ مذلّت مانده است — ناتوانی را قناعت خوانده است

ناتوانی زندگی را رہزن است — بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرونِ او تهی است — شیرش از بهرِ ذمائم فربهی است
هوشیار! ای صاحبِ عقلِ سلیم — در کمین‌ها می‌نشیند این غنیم
گر خردمندی فریبِ او مخور — مثلِ حربا[1] هر زمان رنگش دگر
شکلِ او اهلِ نظر نشناختند — پرده‌ها بر روئے او انداختند
گاه او را رحم و نرمی پرده دار — گاه می‌پوشد ردائے انکسار
گاه او مستور در مجبوری است — گاه پنهان در تهِ معذوری است
چهره در شکلِ تن آسانی نمود — دل ز دستِ صاحبِ قوّت ربود
با توانائی صداقت توام است — گر خود آگاهی همین جامِ جم است
زندگی کشت است و حاصل قوّت است — شرحِ رمزِ حق و باطل قوّت است
مدّعی گر مایه دار از قوّت است — دعوئ او بے نیاز از حجت است
باطل از قوّت پذیرد شانِ حق — خویش را حق داند از بطلانِ حق
از کنِ او زهر کوثر می‌شود — خیر را گوید شرے شر می‌شود
اے ز آدابِ امانت بے خبر — از دو عالم خویش را بهتر شمر
از رموزِ زندگی آگاه شو — ظالم و جاهل ز غیر الله شو

چشم و گوش و لب کشا اے هوشمند
گر نه بینی راهِ حق بر من بخند

۱؎ حربا: ایک قسم کا جانور (گرگٹ) جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے۔

حکایت نوجوانے از مرو کہ پیشِ حضرت سیّد مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمدہ از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیّدِ ہجویر مخدومِ اُمَم — مرقدِ او پیرِ سنجر[۱] را حرم

بندہائے کوہسار آسان گسیخت — در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروقؓ از جمالش تازہ شد — حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمّ الکتاب — از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت — صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیّارِ عشق — از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم — گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو — واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیّدِ والا جناب — تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعدا ستم — درمیانِ سنگہا مینا ستم

---

۱ خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری کے مزار پر تشریف لائے تھے۔

با من آموز اے شہ گردون مکان
زندگی کردن میانِ دشمنان

پیر دانائے کہ در ذاتش جمال
بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات
غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشۂ اغیار شو
قوتِ خوابیدۂ بیدار شو

سنگ چون بر خود گمانِ شیشہ کرد
شیشہ گردید و شکستن پیشہ کرد

ناتوان خود را اگر رہرو شمرد
نقدِ جانِ خویش با رہزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماء[1] و طین[2]
از گلِ خود شعلۂ طور آفرین

با عزیزان سرگران بودن چرا
شکوہ سنجِ دشمنان بودن چرا

راست می گویم عدو ہم یارِ تست
ہستیٔ او رونقِ بازارِ تست

ہر کہ دانائے مقاماتِ خودی است
فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انسان را عدو باشد سحاب
ممکناتش را بر انگیزد ز خواب

سنگِ رہ آب است اگر ہمت قوی است
سیل را پست و بلندِ جادہ چیست

سنگِ رہ گردد فسانِ تیغِ عزم
قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیوان خوردن آسودن چہ سود
گر بخود محکم نۂ بودن چہ سود

خویش را چون از خودی محکم کنی
تو اگر خواہی جہان برہم کنی

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو
گر بقا خواہی بخود آباد شو

---

۱ پانی - ۲ مٹی -

چیست مردن از خودی غافل شدن — تو چه پنداری فراقِ جان و تن؟

در خودی کن صورتِ یوسف مقام — از اسیری تا شهنشاهی خرام

از خودی اندیش و مردِ کار شو — مردِ حق شو حاملِ اسرار شو

شرحِ رازِ داستانها می‌کنم — غنچه از زورِ نفس وا می‌کنم

"خوشتر آن باشد که سرِ دلبران
گفته آید در حدیثِ دیگران"

حکایت طائرے که از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود — در تنِ او دم مثالِ موجِ دود

ریزهٔ الماس در گلزار دید — تشنگی نظارهٔ آب آفرید

از فریبِ ریزهٔ خورشید تاب — مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب

مایه اندوزِ نم از گوهر نشد — زد برو منقار و کامش تر نشد

گفت الماس اے گرفتارِ هوس! — تیز بر من کرده منقارِ هوس

قطرهٔ آبے نیم ساقی نیم — من برائے دیگران باقی نیم

قصدِ آزارم کنی دیوانهٔ — از حیاتِ خودنما بیگانهٔ

آبِ من منقارِ مرغان بشکند — آدمی را گوهرِ جان بشکند

طائر از الماس کامِ دل نیافت — روے خویش از ریزهٔ تابنده تافت

حسرت اندر سینہ اش آباد گشت — درگلوئے او نوا فریاد گشت
قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے — تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے
تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب — لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب
کوکبِ رم خوئے گردون زادۂ — یک دم از ذوقِ نمود استادۂ
صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ — بہرۂ از زندگی نابُردۂ
مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادۂ — زیرِ مژگانے چکیدن آمادۂ
مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید — در دہانش قطرۂ شبنم چکید
اے کہ می خواہی ز دشمن جان بری — از تو پرسم قطرۂ یا گوہری؟
چون ز سوزِ تشنگی طائر گداخت — از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت
قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود — ریزۂ الماس بود و او نبود
غافل از حفظِ خودی یکدم مشو — ریزۂ الماس شو شبنم مشو
پختہ فطرت صورتِ کہسار باش — حاملِ صد ابرِ دریابار باش
خویش را دریاب از ایجابِ خویش — سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش
نغمہ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بگشایم درے — با تومی گویم حدیثِ دیگرے

گفت با الماس در معدن زغال — اے امینِ جلوه هاے لایزال

همدمیم و هست و بودِ ما یکیست — در جهان اصلِ وجودِ ما یکیست

من بکان میرم ز دردِ ناکسی — تو سرِ تاجِ شهنشاهان رسی

قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک — از جمالِ تو دلِ آئینه چاک

روشن از تاریکیِ من مجمر است — پس کمالِ جوهرم خاکستر است

پشت پا هر کس مرا بر سر زند — بر متاعِ هستیم اخگر زند

بر سر و سامانِ من باید گریست — برگ و سازِ هستیم دانی که چیست؟

موجهٔ دودے بهم پیوسته — مایه دارِ یک شرارِ جسته

مثلِ انجم روے تو هم خوے تو — جلوه ها خیزد ز هر پهلوے تو

گاه نورِ دیدهٔ قیصر شوی — گاه زیبِ دستهٔ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکته بین! — تیره خاک از پختگی گردد نگین

تا به پیرامونِ خود در جنگ شد — پخته از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذو النور شد — سینه ام از جلوه ها معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش — سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش
پخته مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر
هر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است
کو سر از جیبِ حرم بیرون زده است

رتبہ اش از طور بالاتر شد است
بوسہ گاہِ اسود و احمر شد است

در صلابت آبروئے زندگی است
ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنیٔ این کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتنِ روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے[۱] محترم
سر فرو اندر یمِ بود و عدم

بہرۂ وافر ز حکمت داشتے
با خداجویان ارادت داشتے

ذہنِ او گیرا و ندرت کوش بود
با ثریا عقلِ او ہمدوش بود

آشیانش صورتِ عنقا بلند
مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند

---

۱ مرید علیہ برہمن کا ہے۔

مدتے تپید لے او بر خود نشست — ساقیٔ حکمت بجامش مے نہ بست
در ریاضِ علم و دانش دام چید — چشمِ دامش طائرِ معنی ندید
ناخنِ فکرش بخون آلوده ماند — عقدۂ بود و عدم ناگشوده ماند
آه بر لب شاہدِ حرمانِ او — چہرہ غمازِ دلِ حیرانِ او
رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے — آنکہ اندر سینہ پرورده دلے
گوش بر گفتارِ آن فرزانہ داد — بر لبِ خود مہرِ خاموشی نہاد
گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند — اندکے عہدِ وفا با خاک بند
تا شدی آوارۂ صحرا و دشت — فکرِ بیباکِ تو از گردون گذشت
با زمین در ساز اے گردون نورد — در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد
من نگویم از بتان بیزار شو — کافری شائستۂ زنار شو
اے امانت دارِ تہذیبِ کہن — پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن
گر ز جمعیت حیاتِ ملت است — کفر ہم سرمایۂ جمعیت است
تو کہ ہم در کافری کامل نۂ — در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ
ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور — تو ز آذر من ز ابراہیم دور
قیسِ ما سودائیِ محمل نشد — در جنونِ عاشقی کامل نشد
مُرد چون شمعِ خودی اندر وجود — از خیالِ آسمان پیما چہ سود

آب زود در دامن کہسار چنگ | گفت روزے با ہمالہ رودِ گنگ
اے ز صبحِ آفرینش تیغ بدوش | پیکرت از رودہا زنار پوش
حق ترا با آسمان ہمراز ساخت | پات محرومِ خرامِ ناز ساخت
طاقتِ رفتار از پایت ربود | این وقار و رفعت و تمکین چہ سود
زندگانی از خرامِ پیہم است | برگ و سازِ ہستیٔ موج از نم است
کوہ چون این طعنہ از دریا شنید | ہمچو بحرِ آتش از کین بردمید
گفت اے پہنائے تو آئینہ ام | چون تو صد دریا درونِ سینہ ام
این خرامِ ناز سامانِ فناست | ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست
از مقامِ خود نداری آگہی | بر زیانِ خویش نازی ابلہی!
اے ز لطفِ چرخِ گردان زادۂ[۱] | از تو بہتر ساحلِ افتادۂ
ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی | پیشِ رہزن نقدِ جان انداختی
ہمچو گل در گلستان خوددار شو | بہرِ نشرِ بو پئے گلچین مرو
زندگی بر جائے خود بالیدن است | از خیابانِ خودی گل چیدن است
قرنہا بگزشت و من پا در گلم | تو گمان داری کہ دور از منزلم
ہستیم بالید و تا گردون رسید | زیرِ دامانم ثریا آرمید
ہستیٔ تو بے نشان در قلزم است | ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است

---

[۱] ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پر ہے۔ سلکہ پھیلانا۔ ذرہ مجنی ۱۲

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک | آشنا گوشم ز زیر و بمِ ملک
تا ز سوزِ سعیِ پیہم سوختم | لعل و الماس و گہر اندوختم
در درونم[1] سنگ و اندر سنگ نار | آب را بر نارِ من نبود گزار[2]
قطرۂ بے خود را پیائے خود مریز | در تلاطم کوش و با قلزم ستیز
آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو | بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو
یا خود افزا شو سبک رفتار شو | ابرِ برق انداز و دریا بار شو
از تو قلزم گریۂ طوفان کند | شکوہ ہا از تنگیٔ داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را
پیشِ پائے تو گزارد خویش را

دربیانِ این کہ مقصدِ حیاتِ مسلم اعلائے کلمۃ اللہ است و جہاد اگر محرکِ او جوع الارض[2] باشد در مذہبِ اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ[3] رنگ دہ | عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

---

[1] مولانا رومؒ تعبیرِ الفاظ۔ [2] تسخیرِ ممالک۔ [3] تلمیح ہے آیہ شریفہ "وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰہِ صِبْغَۃً" کی طرف۔

طبعِ مسلم از محبت قاهر است[۱] — مسلم ار عاشق نباشد کافر است
تابعِ حق دیدنش نادیدنش — خوردنش نوشیدنش خوابیدنش
در رضایش مرضئ حق گم شود — "این سخن کے باورِ مردم شود"
خیمه در میدانِ اِلّا اللہ زدست — در جہان شاہد علی الناس آمدست
شاہد حالش نبئ انس و جان — شاہدے صادق ترین شاہدان
قال را بگذار و بابِ حال زن — نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن
در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی
قربِ حق از ہر عمل مقصود دار — تا ز تو گردد جلالش آشکار
صلح شر گردد چو مقصود است غیر — گر خدا باشد غرض جنگ است خیر
گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند — جنگ باشد قوم را نا ارجمند
حضرتِ شیخ میان میر ولی — ہر خفی از نورِ جانِ او جلی
بر طریقِ مصطفےٰ محکم پیے — نغمۂ عشق و محبت را نئے
تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما — مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما
بر درش جبہ فرسا آسمان — از مریدانش شہِ ہندوستان
شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے — قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے
از ہوس آتش بجان افروختے — تیغ را ہل من مزید آموختے

۱؎ غالب۔

در دکن هنگامه ها بسیار بود
لشکرش در عرصهٔ پیکار بود

رفت پیشِ شیخِ گردون پایهٔ
تا بگیرد از دعا سرمایهٔ

مسلم از دنیا سوئے حق رم کند
از دعا تدبیر را محکم کند

شیخ از گفتارِ شه خاموش ماند
بزمِ درویشان سراپا گوش ماند

تا مریدے سکّهٔ سیمین بدست
لب کشود و مُهرِ خاموشی شکست

گفت این نذرِ حقیر از من پذیر
اے ز حق آوارگان را دستگیر

غوطه ها زد در خوئے[1] محنت تنم
تا گره زد درہمے را دامنم

گفت شیخ این زرِ حقِ سلطانِ ماست
آنکه در پیراہنِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است
شاہِ ما مفلس ترینِ مردم است

دیده بر خوانِ اجانب دوخت است
آتشِ جوعش جہانے سوخت است

قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او
عالمے ویرانه از تعمیرِ او

خلق در فریاد از نادارئیش
از تہیدستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہان را دشمن است
نوعِ انسان کاروان او رہزن است

از خیالِ خود فریب و فکرِ خام
می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم
ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست
جوعِ[2] سلطان ملک و ملت را فناست

---

۱ عرق (تلفظ خَے) پسینا ۔ ۲ بھوک ۔

هر که خنجر بهرِ غیر الله کشید
تیغِ او در سینهٔ او آرمید

اندرزِ میر نجات نقشبند المعروف به بابای صحرائی که برای مسلمانانِ هندوستان رقم فرموده است [۱]

ای که مثلِ گُل ز گِل بالیده‌ای — تو هم از بطنِ خودی زائیده‌ای
از خودی مگذر بقا انجام باش — قطره‌ئی می باش و بحر آشام باش
تو که از نورِ خودی تابنده‌ای — گر خودی محکم کنی پاینده‌ای
سود در جیب همین سوداستے — خواجگی از حفظِ این کالاستے
هستی و از نیستی ترسیده‌ای — ای سرت گردم غلط فهمیده‌ای
چون خبردارم ز سازِ زندگی — با تو گویم چیست رازِ زندگی
غوطه در خود صورتِ گوهر زدن — پس ز خلوت گاهِ خود سر بر زدن
زیرِ خاکستر شرار اندوختن — شعله گردیدن نظرها سوختن

۱؎ نصیحت

خانہ سوز محنت چل سالہ شو
طوف خود کن شعلۂ جوالہ شو

زندگی از طوف دیگر رستن است
خویش را بیت الحرم دانستن است

پر زن و از جذب خاک آزاد باش
ہمچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نۂ اے ہوشمند
بر سر غار آشیان خود مبند

اے کہ باشی در پئے کسب علوم
با تو می گویم پیام پیر روم

علم را بر تن زنی مارے بود
علم را بر دل زنی یارے بود

آگہی از قصۂ آخوند روم
آنکہ داد اندر حلب[1] درس علوم

پائے او در زنجیر توجیہات عقل
کشتیش طوفانی ظلمات عقل

موسیٰ بیگانۂ سینائے عشق
بے خبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک[2] گفت و از اشراق گفت
وز حکم صد گوہر تابندہ سفت

عقدہ ہائے قول مشائین[3] کشود
نور فکرش ہر خفی را وانمود

گرد و پیشش بود انبار کتب
بر لب او شرح اسرار کتب

---

[1] ملک شام میں ایک مشہور شہر کا نام۔ [2] تشکک و اشراق، قدیم فلسفۂ یونان کے دو اسکول۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفہ کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اس کے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جن کو سلطان صلاح الدینؒ نے علمائے وقت کے فتوے پر قتل کرا دیا تھا۔

[3] حکماء کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے۔

پیر تبریزی ز ارشادِ کمال[۱]
جست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت این غوغا و قیل و قال چیست
این قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود نادان لب بہ بند
بر مقالاتِ خردمندان مخند

پائے خویش از مکتبم بیرون گذار
قیل و قال است این ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است
شیشۂ ادراک را روشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود
آتشے از جانِ تبریزی گشود

بر زمین برقِ نگاہش اوفتاد
خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت
دفترِ آن فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق
ناشناسِ نغمہائے سازِ عشق

گفت این آتش چسان افروختی
دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار
ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است
شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ
از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ[۲]

آتشے افروز از خاشاکِ خویش
شعلۂ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است
معنیٔ اسلام ترکِ آفل[۳] است

---

۱ حضرت شیخ کمال الدین جُنیدی رحمۃ اللہ علیہ۔ ۲ اولا۔ ۳ غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح آیۂ شریفہ۔

چون ز بندِ آفل ابراہیم رست
درمیانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی[۱] — بہرِ نانے نقدِ دین درباختی
گرم رو در جستجوے سرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ
آبِ حیوان از دمِ خنجر طلب — از دہانِ اژدہا کوثر طلب
ق
سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ — نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ
سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے — کیفِ حق از جامِ این کافر مجوے
مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام — رازدانِ دانشِ نو بودہ ام
باغبانان امتحانم کردہ اند — محرمِ این گلستانم کردہ اند
گلستانے لالہ زارِ عبرتے — چون گلِ کاغذ سرابِ نکہتے
تا ز بندِ این گلستان رستہ ام — آشیان بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام
دانشِ حاضر[۲] حجابِ اکبر است — بت پرست و بت فروش و بتگر است
پا بزندانِ مظاہر بستۂ — از حدودِ حس برون ناجستۂ
در صراطِ زندگی از پا فتاد — بر گلوے خویشتن خنجر نہاد
آتشے دارد مثالِ لالہ سرد — شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد
فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند — در جہانِ جستجو ناشاد ماند

---

۱ در قفا انداختن: بے پروائی کرنا۔ ۲ موجودہ زمانہ کے علوم و فنون۔

علمِ افلاطون علتہاے عقل | بہ شود از نشترش سوداے عقل
جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق | سومناتِ عقل را محمودِ عشق

این مے دیرینہ در میناش نیست
شورِ "یارب" قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی | سروِ دیگر را بلند انداختی
مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی | بر نواے دیگران دل می نہی
اے گداے ریزہ از خوانِ غیر | جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر
بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت | مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت
از سوادِ کعبہ چون آہو رمید | ناوکِ صیاد پہلویش درید
شد پریشان برگِ گل چون بوے خویش | اے ز خود رم کردہ باز آ سوے خویش
اے امینِ حکمتِ ام الکتاب | وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب
ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم | کافر از ترکِ شعارِ ملتیم
ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست | بزمِ رندانِ حجازی برشکست
کعبہ آباد است از اصنامِ ما | خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما
شیخ در عشقِ بتان اسلام باخت | رشتۂ تسبیح از زنار ساخت
پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند | سخرۂ[1] بہرِ کودکانِ کو شدند

---

[1] ہنسی، مذاق۔

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانہ — از صنم ہائے ہوس بت خانہ
می شود ہر مو درازے خرقہ پوش — آہ ازین سوداگرانِ دین فروش
با مریدان روز و شب اندر سفر — از ضرورت ہائے ملت بے خبر
دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند — سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند
واعظان ہم صوفیان منصب پرست — اعتبارِ ملتِ بیضا شکست
واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت — مفتئ دینِ مبین فتویٰ فروخت

چیست یاران بعد ازین تدبیرِ ما
رُخ سوئے بتخانہ دارد پیرِ ما

الوقتُ سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعی رح — عالمے سرخوش ز تاکِ شافعی رح
فکرِ او کوکب ز گردون چیدہ است — [1] سیفِ بُرّان وقت را نامیدہ است
من چہ گویم سرِ این شمشیر چیست — آبِ او سرمایہ دار از زندگی ست
صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم
سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از محرومئ نم بر شود
در کفِ موسیٰ ہمین شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود

---

[1] الوقت سیفٌ: مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا۔

سینهٔ دریای احمر چاک کرد   قلزمی را خشک مثلِ خاک کرد

پنجهٔ حیدر[رض] که خیبر گیر بود   قوّتِ او از همین شمشیر بود

گردشِ گردونِ گردان دیدنی است   انقلابِ روز و شب فهمیدنی است

ای اسیرِ دوش و فردا درنگر   در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی   وقت را مثلِ خطی پنداشتی

باز با پیمانهٔ لیل و نهار   فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی این رشته را زنّارِ دوش   گشته‌ای مثلِ بتان باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گل شدی   سرِّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزادِ این زنّار باش   شمعِ بزمِ ملّتِ احرار باش

تو که از اصلِ زمان آگه نه‌ای   از حیاتِ جاودان آگه نه‌ای

تا کجا در روز و شب باشی اسیر   رمزِ وقت از لی مع الله[٥١] یاد گیر

این و آن پیداست از رفتارِ وقت   زندگی سرّیست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست   وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و هم عید است وقت   سرِّ تابِ ماه و خورشید است وقت

وقت را مثلِ مکان گسترده‌ای   امتیازِ دوش و فردا کرده‌ای

ای چو بو رم کرده از بستانِ خویش   ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

---

٥١ حدیث مشهور۔

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید / از خیابانِ ضمیرِ ما دمید
زنده از عرفانِ اصلش زنده تر / هستیٔ او از سحر تابنده تر

زندگی از دهر و دهر از زندگی است
لَاتَسُبُّوا الدَّهر[له] فرمانِ نبی است

نکتهٔ می گویمت روشن چو دُر / تا شناسی امتیازِ عبد و حُر
عبد گردد یاوه در لیل و نهار / در دلِ حُر یاوه گردد روزگار
عبد از ایّام می بافد کفن / روز و شب را می تند بر خویشتن
مردِ حُر خود را ز گِل بر می کند / خویش را بر روزگاران می تند
عبد چون طائر بدامِ صبح و شام / لذتِ پرواز بر جانش حرام
سینهٔ آزادهٔ چابک نفس / طائرِ ایّام را گردد قفس
عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است / وارداتِ جانِ او بے ندرت است
از گران خیزی مقامِ او همان / ناله‌هائے صبح و شامِ او همان
دمبدم نو آفرینی کارِ حُر / نغمه پیهم تازه ریزد تارِ حُر
فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست / جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست
عبد را ایّام زنجیر است و بس / بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس
همتِ حُر با قضا گردد مشیر / حادثات از دستِ او صورت پذیر

له زمانه کو برا بھلا مت کہو۔

رفته و آینده در موجودِ او — دیرها آسوده اندر زودِ او
آمد از صوت و صدا پاک این سخن — در نمی آید به ادراک این سخن
گفتم و حرفم ز معنی شرمسار — شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار
زنده معنی چون به حرف آمد بمرد — از نفسهائے تو نارِ او فسرد
نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است — رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامے که سیفِ روزگار — با توانا دستیٔ ما بود یار
تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم — پرده از رخسارِ حق برداشتیم
ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد — بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد
از خمِ حق بادهٔ گلگون زدیم — بر کهن میخانه ها شبخون زدیم
اے مۓ دیرینه در مینائے تو — شیشه آب از گرمیٔ صهبائے تو
از غرور و نخوت و کبر و منی — طعنه بر ناداریٔ ما میزنی
جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است — سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است
عصرِ نو از جلوه ها آراسته — از غبارِ پائے ما برخاسته
کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما — حق پرستانِ جهان ممنونِ ما
عالم از ما صاحبِ تکبیر شد — از گلِ ما کعبه با تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأْ[۱] حق بما تعلیم کرد | رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد
گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگین | ما گدایان را بچشمِ کم مبین
در نگاہِ تو زیان کاریم ما | کہنہ پندار یم ما، خواریم ما
اعتبار از لاالہ داریم ما | ہر دو عالم را نگہ داریم ما
از غمِ امروز و فردا رستہ ایم | با کسے عہدِ محبت بستہ ایم
در دلِ حق سِرّ مکنونیم ما | وارثِ موسیٰ و ہارونیم ما
مہر و مہ روشن زتابِ ما ہنوز | برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است
ہستیٔ مسلم ز آیاتِ حق است

دُعا

اے چو جان اندر وجودِ عالمی | جانِ ما باشی و از ما می رمی
نغمہ از فیضِ تو در عودِ[۲] حیات | موت در راہِ تو محسودِ حیات
باز تسکینِ دلِ ناشاد شو | باز اندر سینہ ہا آباد شو
باز از ما خواہ ننگ و نام را | پختہ تر کن عاشقانِ خام را

---

[۱] تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف۔ [۲] ایک قسم کا ساز۔

از مقدر شکوه ها داریم ما / نرخِ تو بالا و ناداریم ما

از تهی دستان رخِ زیبا مپوش / عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزان فروش

چشمِ بیخوابے و دلِ بیتاب ده / باز ما را فطرتِ سیماب ده

آیتے بنما ز آیاتِ مبین / تا شود اعناقِ اعدا خاضعین [1]

کوهِ آتش خیز کن این کاه را / ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد / صد گره بر روئے کارِ ما فتاد

ما پریشان در جهان چون اختریم / همدم و بیگانه از یک دیگریم

باز این اوراق را شیرازه کن / باز آئینِ محبت تازه کن

باز ما را بر همان خدمت گمار / کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رهروان را منزلِ تسلیم بخش / قوتِ ایمانِ ابراهیمؑ بخش

عشق را از شغلِ لا آگاه کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

من که بهرِ دیگران سوزم چو شمع / بزمِ خود را گریه آموزم چو شمع

یارب آن اشکے که باشد دل فروز / بیقرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے / از قبائے لاله شوید آتشے

---

[1] تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء آیہ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کی طرف۔

دل بدوش و دیده بر فرداستم   در میانِ انجمن تنهاستم
هر کسے از ظنِ خود شد یارِ من   از درونِ من نجست اسرارِ من
در جهان یارب ندیمِ من کجاست   نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست
ظالمم بر خود ستم ها کرده ام   شعله را در بغل پرورده ام
شعلۂ غارت گرِ سامانِ هوش   آتشے افگنده در دامانِ هوش
عقل را دیوانگی آموخته   علم را سامانِ هستی سوخته
آفتاب از سوزِ او گردون مقام   برقها اندر طوافِ او مدام
همچو شبنم دیدۂ گریان شدم   تا امینِ آتشِ پنهان شدم
شمع را سوزِ عیان آموختم   خود نهان از چشمِ عالم سوختم
شعله ها آخر ز هر مویم دمید   از رگِ اندیشه ام آتش چکید
عندلیبم از شررها دانه چید   نغمۂ آتش مزاجے آفرید
سینۂ عصرِ من از دل خالی است   می تپد مجنون که محمل خالی است
شمع را تنها تپیدن سهل نیست   آه یک پروانۂ من اهل نیست
انتظارِ غمگسارے تا کجا   جستجوئے رازدارے تا کجا
اے ز رویت ماه و انجم مستنیر   آتشِ خود را ز جانم باز گیر
این امانت باز گیر از سینه ام   خارِ جوهر برکش از آئینه ام
یا مرا یک همدمِ دیرینه ده   عشقِ عالم سوز را آئینه ده

موج در بحر است و هم پهلوئے موج
هست با همدم تپیدن خوئے موج

بر فلک کوکب ندیم کوکب است
ماهِ تابان سر بزانوئے شب است

روز پهلوئے شبِ یلدا زند
خویش را امروز بر فردا زند

هستی جوئے بجوئے گم شود
موجۂ بادے ببوئے گم شود

هست در هر گوشۂ ویرانه رقص
می کند دیوانه با دیوانه رقص

گرچه تو در ذاتِ خو یکتاستی
عالمے از بهرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم
در میانِ محفلے تنهاستم

خواهم از لطفِ تو یارے همدمے
از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانۂ فرزانۂ
از خیالِ این و آن بیگانۂ

تا بجانِ او سپارم هوئے خویش
باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش
هم صنم او را شوم هم آذرش

رموزِ بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب
زودتر واللہ اعلم بالصواب
(مولانا روم رح)

پیش کش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

منکر نتوان گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حسنِ ترسا زادۂ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادۂ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"
ہمچو موجِ آتش تہِ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانۂ — در شررِ تعمیر کن کاشانۂ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفیٰ پیمانِ خویش
خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت — تا نقابِ روئے تو بالا گرفت
ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت — داستانِ گیسو و رخسار گفت
بر درِ ساقی جبین فرسود او — قصۂ مغ زادگان پیمود او

من شهید تیغ ابروی توام
خاکم و آسوده کوی توام

از ستایش گستری بالاترم
پیش هر دیوان فرو ناید سرم

از سخن آئینه سازم کرده اند
وز سکندر بی نیازم کرده اند

بار احسان بر نتابد گردنم
در گلستان غنچه گردد دامنم

سخت کوشم مثل خنجر در جهان
آب خود می گیرم از سنگ گران

گرچه بحرم موج من بیتاب نیست
بر کف من کاسهٔ گرداب نیست

پردهٔ رنگم شمیمی نیستم
صید هر موج نسیمی نیستم

در شرار آباد هستی اخگرم
خلعتی بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آورده است
هدیهٔ سوز و گداز آورده است

ز آسمان آبگون یم می چکد
بر دل گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریک تر می سازمش
تا به صحن گلشنت اندازمش

زانکه تو محبوب یار ماستی
همچو دل اندر کنار ماستی

عشق تا طرح فغان در سینه ریخت
آتش او از دلم آئینه ریخت

مثل گل از هم شگافم سینه را
پیش تو آویزم این آئینه را

تا نگاهی افگنی بر روی خویش
می شوی زنجیری گیسوی خویش

باز خوانم قصّهٔ پارینه ات
تازه سازم داغهای سینه ات

از پے قومے ز خود نا محرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے
در سکوتِ نیم شب نالان بدم — عالم اندر خواب و من گریان بدم
جانم از صبر و سکون محروم بود — وردِ من یا حیُّ یا قیُّوم بود
آرزوئے داشتم خون کردمش — تا ز راہِ دیدہ بیرون کردمش
سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا — از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا
اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع — با شبِ یلدا در آویزم چو شمع
جلوہ را افزودم و خود کاستم — دیگران را محفلے آراستم
یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست — ہفتہ ام شرمندۂ آدینہ نیست
جانم اندر پیکرِ فرسودۂ — جلوۂ آہے است گرد آلودۂ
چون مرا صبحِ ازل حق آفرید — نالہ در ابریشمِ عودم تپید
نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق — خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق
فطرتِ عاشق دہد خاشاک را — شوخیِ پروانہ بخشد خاک را
عشق را داغے مثالِ لالہ بس — در گریبانش گلِ یک نالہ بس
من ہمین یک گل بدستارت زنم — محشرے بر خوابِ سرشارت کنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمت بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنی ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است / جوهر او را کمال از ملّت است
تا توانی با جماعت یار باش / رونقِ هنگامهٔ احرار باش
حرزِ جان کن گفتهٔ خیر البشرؐ / هست شیطان از جماعت دورتر
فرد و قوم آئینهٔ یک دیگر اند / سلک و گوهر کهکشان و اختر اند
فرد می گیرد ز ملّت احترام / ملّت از افراد می یابد نظام
فرد تا اندر جماعت گم شود / قطرهٔ وسعت طلب قلزم شود
مایه دارِ سیرتِ دیرینه او / رفته و آینده را آئینه او
وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او / چون ابد لا انتها اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملّت است | احتسابِ کارِ او از ملّت است
پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم | ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم
در زبانِ قوم گویا می شود | بر رهِ اسلاف پویا می شود
پخته تر از گرمیٔ صحبت شود | تا بمعنی فرد هم ملّت شود
وحدتِ او مستقیم از کثرت است | کثرت اندر وحدتِ او وحدت است
لفظ چون از بیتِ خود بیرون نشست | گوهرِ مضمون بجیبِ خود شکست
برگِ سبزے کز نهالِ خویش ریخت | از بهاران تارِ امیدش گسیخت
هر که آب از زمزمِ ملّت نخورد | شعله هائے نغمه در عودش فسرد
فردِ تنها از مقاصد غافل است | قوّتش آشفتگی را مایل است
قوم با ضبط آشنا گرداندش | نرم رو مثلِ صبا گرداندش
پا بگل مانندِ شمشادش کند | دست و پا بندد که آزادش کند

چون اسیرِ حلقهٔ آئین شود
آهوئے رم خوئے او مشکین شود

تو خودی از بیخودی نشناختی | خویش را اندر گمان انداختی
جوهرِ نوریست اندر خاکِ تو | یک شعاعش جلوهٔ ادراکِ تو
عیشت از عیشش غمِ تو از غمش | زنده ئی از انقلابِ هر دمش
واحد است و بر نمی تابد دوئی | من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز
نازہا می پرور اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند
این شرر بر شعلہ اندازد کمند

فطرتش آزاد و ہم زنجیری است
جزوِ او را قوتِ کُل گیری است

خوگرِ پیکارِ پیہم دیدمش
ہم خودی ہم زندگی نامیدمش

چون ز خلوت خویش را بیرون دہد
پائے در ہنگامۂ جلوت نہد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود
"من" ز ہم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند
از محبت مایہ دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز
نازہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی
تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکتہ ہا چون تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشش ما گریز"

در معنی این که ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوّت است

از چه رو بربسته ربطِ مردم است
رشتهٔ این داستان سر در گم است

در جماعت فرد را بینیم ما
از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است
حفظِ او از انجمن آرائی است

سوزدش در شاهراهِ زندگی
آتشِ آوردگاهِ[١] زندگی

مردمان خوگر بیک دیگر شوند
سفته در یک رشته چون گوهر شوند

در نبردِ زندگی یارِ هم اند
مثلِ همکاران گرفتارِ هم اند

محفلِ انجم ز جذبِ باهم است
هستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمه گاهِ کاروان کوه و جبل
مرغزار و دامنِ صحرا و تل

سست و بیجان تار و پودِ کارِ او
ناکشوده غنچهٔ پندارِ او

سازِ برق آهنگ او نا ساخته
نغمه اش در پرده نا پرداخته

---

١ جنگ

گوشمالِ جستجو ناخوردهٔ / زخمه ہائے آرزو ناخوردهٔ
نابسامان محفلِ نوزاده‌اش / می‌توان با پنبه چیدن باده‌اش
نودمیده سبزهٔ خاکش ہنوز / سرد خون اندر رگِ تاکش ہنوز
منزلِ دیو و پری اندیشه‌اش / از گمانِ خود رمیدن پیشه‌اش
تنگ میدانِ ہستیٔ خامش ہنوز / فکرِ او زیرِ لبِ بامش ہنوز
بیمِ جان سرمایهٔ آب و گلش / ہم زبادِ تند می‌لرزد تنش
جایِ او از سخت کوشی رم زند / پنجه در دامانِ فطرت کم زند
ہرچه از خود می‌دمد بردارد ش / ہرچه از بالا فتد بردارد ش
تا خدا صاحبدلے پیدا کند / کو ز حرفے دفترے املا کند
سازپردازے که از آوازهٔ[1] / خاک را بخشد حیاتِ تازهٔ
ذرهٔ بے مایه ضو گیرد از او / ہر متاعے ارجِ نو گیرد از او
زنده از یک دم دو صد پیکر کند / محفلے رنگین ز یک ساغر کند
دیدهٔ او می‌کشد لب جانِ ہر / تا دوئی میرد یکی پیدا شود
رشته‌اش کو بر فلک دارد سرے / پاره ہائے زندگی را ہمگرے
تازه انداز نظر پیدا کند / گلستان در دشت و در پیدا کند

[1] آوازہ: اصطلاحِ موسیقی۔ وہ نوا جو دو مقام سے ترکیب پائے۔

تلمیح ہے دین و دنیا کی طرف۔

از تفِ او ملتے مثلِ سپند — پر جهد شور افگن و هنگامه بند
یک شرر می افگند اندر دلش — شعلهٔ ور گیر می گردد گلش
نقشِ پا اش خاک را بینا کند — ذرّه را چشمک زنِ سینا کند
عقلِ عریان را دهد پیرایهٔ — بخشد این بے مایه را سرمایهٔ
دامنِ خود می زند بر اخگرش — هر چه غش باشد رباید از زرش
بندها از پا گشاید بنده را — از خداوندان رباید بنده را
گویدش تو بندهٔ دیگر نهٔ — زین بتانِ بے زبان کمتر نهٔ
تا سوے یک مدعا اش می کشد — حلقهٔ آئین بپایش می کشد

نکتهٔ توحید باز آموزدش
رسمِ آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسیِ ملّیۂ اسلامیہ

رکنِ اوّل

توحید

ر جہانِ کیف و کم گردید عقل — پے بمنزل برد از توحید عقل

رنہ این بیچارہ را منزل کجاست — کشتیِ ادراک را ساحل کجاست

لِ حق را رمزِ توحید از بر است — در اَتیِ الرَّحمٰنِ عبداً مضمر است

نا ز اسرارِ تو بنماید ترا — امتحانش از عمل باید ترا

ین ازو حکمت ازو آئین ازو — زور ازو قوّت ازو تمکین ازو

المان را جلوہ اش حیرت دہد — عاشقان را بر عمل قدرت دہد

ست اندر سایہ اش گردد بلند — خاک چون اکسیر گردد ارجمند

درتِ او برگزیند بندہ را — نوعِ دیگر آفریند بندہ را

ہ اِن کُلُّ مَن فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرضِ اِلَّا اٰتِی الرَّحمٰنِ
بداً ۱ط (آیہ شریفہ)

در رهِ حق تیزتر گردد تگش ‏ ‏ ‏ گرم‌تر از برق خون اندر رگش
بیم و شک میرد عمل گیرد حیات ‏ ‏ ‏ چشم می‌بیند ضمیرِ کائنات

چون مقامِ عبدہٗ محکم شود
کاسهٔ دریوزه جامِ جم شود

ملتِ بیضا تن و جان لا اله ‏ ‏ ‏ ساز ما را پرده گردان لا اله
لا اله سرمایهٔ اسرارِ ما ‏ ‏ ‏ رشته‌اش شیرازهٔ افکارِ ما
حرفش از لب چون بدل آید همی ‏ ‏ ‏ زندگی را قوّت افزاید همی
نقش او گر سنگ گیرد دل شود ‏ ‏ ‏ دل گر از یادش نسوزد گل شود
چون دل از سوزِ غمش افروختیم ‏ ‏ ‏ خرمنِ امکان ز آهی سوختیم
آب دلها در میانِ سینه‌ها ‏ ‏ ‏ سوز او بگداخت این آئینه‌ها
شعله‌اش چون لاله در رگهای ما ‏ ‏ ‏ نیست غیر از داغِ او کالای ما
اسود از توحید احمر می‌شود ‏ ‏ ‏ خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می‌شود
دل مقامِ خویشی و بیگانگی است ‏ ‏ ‏ شوق را مستی ز همپیمانگی است
ملت از یکرنگیِ دلهاستی ‏ ‏ ‏ روشن از یک جلوه این سیناستی
قوم را اندیشه‌ها باید یکی ‏ ‏ ‏ در ضمیرش مدعا باید یکی
جذبه باید در سرشتِ او یکی ‏ ‏ ‏ هم عیارِ خوب و زشتِ او یکی
گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر ‏ ‏ ‏ نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیل[1] — از اَبِیکُم گیر اگر خواہی دلیل

با وطن وابستہ تقدیرِ امم — بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن کہ چہ — باد و آب و گل پرستیدن کہ چہ

بر نسب نازان شدن نادانی است — حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است — این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بستہ ایم — پس ز بندِ این و آن وارستہ ایم

رشتۂ این قوم مثلِ انجم است — چون نگہ ہم از نگاہِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما — یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعائے ما مآلِ ما یکے است — طرز و اندازِ خیالِ ما یکے است

ما ز نعمت ہائے او اخوان شدیم
یک زبان و یک دل و یک جان شدیم

---

[1] مِلَّةَ اَبِیکُم اِبرٰهِیمَ ط (آیہ شریف)

در معنی این که یاس و حزن و خوف امّ الخبائث است و قاطعِ حیات و توحید ازالهٔ این امراضِ خبیثه می کند

مرگ را سامان ز قطعِ آرزوست زندگانی محکم از لاتقنطواست[1]
تا امید از آرزوی پیهم است ناامیدی زندگانی را سم است
ناامیدی همچو گور افشاردت گرچه الوندی ز پا می آردت
ناتوانی بندهٔ احسانِ او نامرادی بستهٔ دامانِ او
زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود
چشمِ جان را سرمه اش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند
از دمش میرد قوای زندگی خشک گردد چشمه های زندگی
خفته با غم در تهِ یک چادر است غم رگِ جان را مثالِ نشتر است
ای که در زندانِ غم باشی اسیر از نبی تعلیمِ لاتحزن[2] بگیر

---

[1] لاتقنطوا من رحمة الله (آیه شریفه)

[2] لاتحزن ان الله معنا (آیه شریفه)

این سبق صدیقؓ را صدیق کرد — سرخوش از پیمانهٔ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است — در رهِ هستی تبسم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایمان حیات افزایدت — وردِ لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ[1] بایدت
چون کلیمی سوی فرعونی رود — قلبِ او از لَا تَخَفْ[2] محکم بود
بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است — کاروانِ زندگی را رہزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو — ہمّتِ عالی تأمل کیش ازو
تخمِ او چون در گِلت خود را نشاند — زندگی از خودنمائی باز ماند
فطرتِ او تنگ تاب[3] و سازگار — با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار
دزدد از پا طاقتِ رفتار را — می رباید از دماغ افکار را
دشمنت ترسان اگر بیند ترا — از خیابانت چو گل چیند ترا
ضربِ تیغِ او قوی تر می فتد — ہم نگاہش مثلِ خنجر می فتد
بیم چون بند است اندر پای ما — ورنه صد سیل است در دریای ما
بر نمی آید اگر آهنگِ تو — نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

---

[1] لَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ (آیهٔ شریفه)

[2] قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی (آیهٔ شریفه) [3] تنگ تاب: کمزور

گوش تا بالش دہ کہ گردد نغمہ خیز / بر فلک از نعرہ آرد رستخیز
ہم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ / اندرونش تیرہ مثلِ میمِ مرگ
چشمِ او برہم زنِ کارِ حیات / گوشِ او بر گیرا[1] اخبارِ حیات
ہر شرِ پنہان کہ اندر قلبِ تست / اصلِ او ہم است اگر بینی درست
لابہ[2] و مکاری وکین و دروغ / این ہمہ از خوف می گیرد فروغ
پردۂ زور و ریا پیراہنش / فتنہ را آغوشِ مادر دامنش
زانکہ از ہمت نباشد استوار / می شود خوشنود با ناسازگار

ہر کہ رمزِ مصطفیٰ فہمیدہ است
شرک را در خوف مضمر دیدہ است

محاورۂ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت / تیغ را در گرمیٔ پیکار گفت
اے پرِ ہما جوہر اندر قافِ تو / ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو
قوتِ بازوئے خالدؓ دیدۂ / شام را بر سر شفق پاشیدۂ
آتشِ قہرِ خدا سرمایہ ات / جنّت الفردوس زیرِ سایہ ات
در ہوایم یا میانِ ترکشم / ہر کجا باشم سراپا آتشم

---
[1] چور۔ [2] خوشامد۔

از کمان آیم چو سوئے سینہ من
نیک می بینیم بہ توئے سینہ من

گر نباشد در میان قلب سلیم
فارغ از اندیشہائے یاس و بیم

چاک چاک از نوک خود گردانمش
نیمہ از موج خون پوشانمش

در صفائے او ز قلب مومن است
ظاہرش روشن ز نور باطن است

از لقاے او آب گردد جان من
ہمچو شبنم می چکد پیکان من

حکایت شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہ عالمگیر گردون آستان
اعتبار دودمان گورگان

پایہ اسلامیان برتر ازو
احترام شرع پیغمبر ازو

در میان کارزار کفر و دین
ترکش ما را خدنگ آخرین

تخم الحادے کہ اکبر پرورید
باز اندر فطرت دارا دمید

شمع دل در سینہ ہا روشن نبود
ملت ما از فساد ایمن نبود

حق گزید از ہند عالمگیر را
آن فقیر صاحب شمشیر را

از پئے احیائے دین مامور کرد
بہر تجدید یقین مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت — شمعِ دین در محفلِ ما برفروخت
کور ذوقان داستانها ساختند — وسعتِ ادراکِ او نشناختند
شعلهٔ توحید را پروانه بود — چون براهیم اندرین بتخانه بود

در صفِ شاهنشهان یکتاستی
فقرِ او از تربتش پیداستی

روزی آن زیبندهٔ تاج و سریر — آن سپهدار و شهنشاه و فقیر
صبحگاهان شد به سیرِ بیشه‌ئی — با پرستاری وفا اندیشه‌ئی
سرخوشش از کیفیتِ بادِ سحر — طائران تسبیح خوان بر هر شجر
شاهِ رمز آگاه شد محوِ نماز — خیمه برزد در حقیقت از مجاز
شیرِ ببر آمد پدید از طرفِ دشت — از خروشِ او فلک لرزنده گشت
بوی انسان دادش از انسان خبر — پنجه عالمگیر را زد بر کمر
دستِ شه نادیده خنجر برکشید — شرزه شیری را شکم از هم درید
دل بخود راهی نداد اندیشه را — شیرِ قالین کرد شیرِ بیشه را
باز سوی حق رمید آن ناصبور — بود معراجش نمازِ با حضور
این چنین دل خودنما و خودشکن — دارد اندر سینهٔ مومن وطن
بندهٔ حق پیشِ مولا لاستی — پیشِ باطل از نعم برجاستی
تو هم ای نادان دلی آور بدست — شاهدی را محملی آور بدست

خویش را در باز و خود را باز گیر
دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زنِ اندیشہ کن
روبہ حق باش و شیری پیشہ کن

خوفِ حق عنوانِ ایمان است و بس
خوفِ غیر از شرکِ پنہان است و بس

رکنِ دوم
رسالت

تا ز کِ آفل [1] براہیم خلیل
انبیا را نقشِ پاے او دلیل

آن خداے لم یزل را آیتے
داشت در دل آرزوے ملتے [2]

جوے اشک از چشمِ بیخوابش چکید
تا پیامِ طَہِّرَا بَیتی [3] شنید

---

[1] غروب ہونے والا، زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف۔ [2] رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّکَ (آیہ شریفہ) [3] وَعَهِدْنَآ اِلٰٓی اِبْرٰهِیْمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ (آیہ شریفہ)

بهر ما ویرانه آباد کرد[۱] — طائفان را خانه بنیاد کرد
تا نهالِ تُبْ علینا[۲] غنچه بست — صورتِ کارِ بهارِ ما نشست
حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید — وز رسالت در تنِ ما جان دمید
حرفِ بے صوت اندرین عالم بُدیم — از رسالت مصرعِ موزون شدیم
از رسالت در جهان تکوینِ ما — از رسالت دینِ ما آئینِ ما
از رسالت صد هزار ما یک است — جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است
آن که شانِ اوست یَهْدِیْ مَنْ یُّرِیْد — از رسالت حلقه گردِ ما کشید
حلقهٔ ملت محیط افزاستے — مرکزِ او وادیِ بطحاستے
ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم — اهلِ عالم را پیامِ رحمتیم
از میانِ بحرِ او خیزیم ما — مثلِ موج از هم نمی ریزیم ما
امتش در حرزِ دیوارِ حرم — نعره زن مانندِ شیران در اجم[۳]
معنیِ حرفم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر
قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب تر گردد نبیؐ

---

۱ رَبَّنَا اِنِّیْ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ) ۲ وَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ (آیہ شریفہ) ۳ اُحِلَّ اُمَّتُہٗ فِیْ حِرْزِ مِلَّتِہٖ کَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِیْ اَجَمٍ (قصیدہ بردہ) ۴ جنگل۔

قلبِ مومن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الوریدِ ملت است

دامنش از دست دادن مردن است — چون گل از بادِ خزان افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق ملت از وی زنده است — از شعاعِ مهرِ او تابنده است

از رسالت ہم نوا گشتیم ما — ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما

کثرتِ ہم مدعا وحدت شود — پختہ چون وحدت شود ملت شود

زندہ ہر کثرت ز بندِ وحدت است — وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبی آموختیم — در رہِ حق مشعلے افروختیم

این گہر از بحرِ بے پایانِ اوست — ما کہ یک جانیم از احسانِ اوست

تا نہ این وحدت ز دستِ ما رود — ہستیِ ما با ابد ہمدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد — بر رسولِ ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایام را — او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت — داد ما را آخرین جامے کہ داشت

لَا نَبِیَّ بَعْدِیْ ز احسانِ خداست — پردۂ ناموسِ دینِ مصطفےٰ است

قوم را سرمایۂ قوت ازو — حفظِ سرِّ وحدتِ ملت ازو

لہ لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ

باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بصیریؒ)

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوے شکست	تا ابد اسلام را شیرازہ بست
دل ز غیر اللہ مسلمان بر کند	نعرۂ لا قوم بعدی می زند

در معنی این کہ مقصودِ رسالتِ محمدیہ تشکیل و تاسیسِ حریت و مساوات و اخوتِ بنی نوعِ آدم است

بود انسان در جہان انسان پرست	ناکس و نابود مند و زیر دست
سطوتِ کسریٰ و قیصر رہزنش	بندہا در دست و پا و گردنش
کاہن و پاپا و سلطان و امیر	بہرِ یک نخچیر صد نخچیر گیر
صاحبِ اورنگ و ہم پیرِ کنشت	باج بر کشتِ خرابِ او نوشت
در کلیسا اسقفِ رضوان فروش	بہرِ این صیدِ زبون دامے بدوش
برہمن گل از خیابانش ببرد	خرمنش مغ زادہ با آتش سپرد
از غلامی فطرتِ او دون شدہ	نغمہ ہا اندر نے او خون شدہ
تا امینے حق بحقداران سپرد	بندگان را مسندِ خاقان سپرد

شعله ها از مرده خاکستر گشاد — کوه کن را پایهٔ پرویز داد

اعتبارِ کارِ بندان را فزود — خواجگی از کار فرمایان ربود

قوّتِ او هر کهن پیکر شکست — نوعِ انسان را حصارِ تازه بست

تازه جان اندر تنِ آدم دمید — بنده را باز از خداوندان خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کهن — مرگِ آتش خانه و دیر و شمن

حرّیت زاد از ضمیرِ پاکِ او — این مئے نوشین چکید از تاکِ او

عصرِ نو کاین صد چراغ آورده است — چشم در آغوشِ او وا کرده است

نقشِ نو بر صفحهٔ هستی کشید — امّتے گیتی کشائے آفرید

امّتے از ماسوا بیگانه — بر چراغِ مصطفیٰ پروانه

امّتے از گرمیِ حق سینه تاب — ذرّه اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیفِ او رنگین شده — کعبه با بت خانه‌هائے چین شده

مرسلان و انبیا آبائے او — اکرامِ[۱] او نزدِ حق اتقائے او

کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَةٌ اندر دلش — حرّیت سرمایهٔ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده — در نهادِ او مساوات آمده

همچو سرو آزاد فرزندانِ او — پخته از قالوا بلیٰ[۲] پیمانِ او

---

۱ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰکُمْ (آیه شریفه)

۲ اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ قَالُوا بَلیٰ (آیه شریفه)

سجدۂ حق گل بہ سیمایش زدہ
ماہ و انجم بوسہ بر پایش زدہ

حکایت بوعبیدؓ و جابان در معنیٔ اخوتِ اسلامیہ

شد اسیرِ مسلمے اندر نبرد — قائدے[1] از قائدانِ یزدجرد[2]
گبرِ یاران دیدہ و عیار بود — حیلہ جو و پُرفن و مکار بود
از مقامِ خود خبردارش نہ کرد — ہم ز نامِ خود خبردارش نہ کرد
گفت می خواہم کہ جان بخشی مرا — چون مسلمانان امان بخشی مرا
کرد مسلم تیغ را اندر نیام — گفت خونت ریختن بر من حرام
چون درفشِ کاویانی[3] چاک شد — آتشِ اولادِ ساسان خاک شد
آشکارا شد کہ جابان است او — میرِ مرزبانانِ ایران است او
قتلِ او از میرِ عسکر خواستند — از فریبِ او سخن آراستند
بوعبیدؓ آن سیدِ فوجِ حجاز — در وغا غرش ز لشکر بے نیاز
گفت اے یاران مسلمانیم ما — تارِ چنگیم و یک آہنگیم ما

۱؎ سپہ سالار ۲؎ نامِ شہنشاہِ ایران۔ ۳؎ ایرانی علم کا نام۔

نعرۂ حیدرؓ نوائے بوذرؓ است
گرچہ از حلقِ بلالؓ و قنبرؓ است

ہر یکے از ما امینِ ملّت است
صلح و کینش صلح و کینِ ملّت است

ملّت اَر گردد اساسِ جانِ فرد
عہدِ ملّت می شود پیمانِ فرد

گرچہ جاپان دشمنِ ما بودہ است
مسلمے او را امان بخشیدہ است

خونِ او اے معشرِ خیر الانام
بر دمِ تیغِ مسلمانان حرام

حکایت سلطان مُراد و معمار در معنیٔ مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند
در فنِ تعمیر نامِ او بلند

ساخت آن صنعت گرِ فرہاد زاد
مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد

خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او
خشمگین گردید از تقصیرِ او

آتشِ سوزندہ از چشمش چکید
دستِ آن بیچارہ از خنجر برید

جوئے خون از ساعدِ معمار رفت
پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت

آن ہنرمندے کہ دستش سنگ سفت
داستانِ جورِ سلطان باز گفت

گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو
حفظِ آئینِ محمدؐ کارِ تو

سفتۂ گوشِ سطوتِ شاہان نیم | قطع کن از روئے قرآن دعویم
قاضیِ عادل بدندان خستہ لب | کرد شہ را در حضورِ خود طلب
رنگِ شہ از ہیبتِ قرآن پرید | پیشِ قاضی چون خطاکاران رسید
از خجالت دیدہ بر پا دوختہ | عارضِ او لالہ ہا اندوختہ
یک طرف فریادیئے دعوی گرے | یک طرف شاہنشہِ گردون فرے
گفت شہ از کردہ خجلت بردہ ام | اعترافِ از جرمِ خود آوردہ ام
گفت قاضی فی القصاص آمد حیوة[1] | زندگی گیرد باین قانون ثبات
عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست | خونِ شہ رنگین تر از معمار نیست
چون مراد این آیۂ محکم شنید | دستِ خویش از آستین بیرون کشید
مدعی را تاب خاموشی نماند | آیۂ بالعدل و الاحسان خواند[2]
گفت از بہرِ خدا بخشیدمش | از برائے مصطفیٰ بخشیدمش
یافت مورے بر سلیمانے ظفر | سطوتِ آئینِ پیغمبر نگر

پیشِ قرآن بندہ و مولا یکے است
بوریا و مسندِ دیبا یکے است

---

[1] وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَّا أُولِي الْأَلْبَابِ (آیہ شریفہ)
[2] إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ ط (آیہ شریفہ)

در معنی حرّیتِ اسلامیه و سرِّ حادثهٔ کربلا

هر که پیمان با هو الموجود بست
گردنش از بندِ هر معبود رست

مؤمن از عشق است و عشق از مؤمن است
عشق را ناممکنِ ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر
پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاکِ اسباب و علل
عشق چوگان بازِ میدانِ عمل

عشق صید از زورِ بازو افگند
عقل مکّار است و دامے زند

عقل را سرمایه از بیم و شک است
عشق را عزم و یقین لاینفک است

آن کند تعمیر تا ویران کند
این کند ویران که آبادان کند

عقل چون باد است ارزان در جهان
عشق کمیاب و بهائے او گران

عقل محکم از اساسِ چون و چند
عشق عریان از لباسِ چون و چند

عقل می گوید که خود را پیش کن
عشق گوید امتحانِ خویش کن

عقل با غیر آشنا از اکتساب
عشق از فضل است و با خود در حساب

عقل گوید شاه شو آباد شو
عشق گوید بنده شو آزاد شو

عشق را آرامِ جان حرّیت است
ناقه اش را ساربان حرّیت است

آن شنیدستی که هنگامِ نبرد
عشق با عقلِ هوس پرور چه کرد

آن امامِ عاشقان پورِ بتولؓ
سروِ آزادے ز بستانِ رسولﷺ

الله الله بای بسم الله پدر — معنی ذبح عظیم[۱] آمد پسر

بهر آن شهزادهٔ خیر الامم — دوش ختم المرسلین نعم الجمل[۲]

سرخ رو عشق غیور از خون او — شوخی این مصرع از مضمون او

درمیان امت آن کیوان جناب — همچو حرف قل هو الله در کتاب

موسی و فرعون و شبیر و یزید — این دو قوت از حیات آید پدید

زنده حق از قوت شبیری است — باطل آخر داغ حسرت میری است

چون خلافت رشته از قرآن گسیخت — حریت را زهر اندر کام ریخت

خاست آن سر جلوهٔ خیر الامم — چون سحاب قبله باران در قدم

بر زمین کربلا بارید و رفت — لاله در ویرانه ها کارید و رفت

تا قیامت قطع استبداد کرد — موج خون او چمن ایجاد کرد

بهر حق در خاک و خون غلتیده است — پس بنای لا اله[۳] گردیده است

مدعایش سلطنت بودی اگر — خود نکردی با چنین سامان سفر

دشمنان چون ریگ صحرا لاتعد[۴] — دوستان او به یزدان هم عدد

سر ابراهیم و اسمعیل بود — یعنی آن اجمال را تفصیل بود

---

۱ وَفَدَيْنٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيْمٍ (آیہ شریفہ) ۲ نعم الجمل جملکما ونعم العدلان انتما. (حدیث) ۳ "حقا کہ بنائے لا الہ است حسین" (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۴ بے شمار۔

عزمِ او چون کوهساران استوار | پائدار و تند سیر و کامگار
تیغ بہرِ عزّتِ دین است و بس | مقصدِ او حفظِ آئین است و بس
ماسوا اللہ را مسلمان بندہ نیست | پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست
خونِ او تفسیرِ این اسرار کرد | ملّتِ خوابیدہ را بیدار کرد
تیغِ لا چون از میان بیرون کشید | از رگِ اربابِ باطل خون کشید
نقشِ الّا اللہ بر صحرا نوشت | سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت
رمزِ قرآن از حسین آموختیم | ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم
شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت | سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت
تارِ ما از زخمہ اش لرزان ہنوز | تازہ از تکبیرِ او ایمان ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگان
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رسان

در معنی اینکہ چون ملّتِ محمدیہ مؤسّس بر توحید و رسالت است پس نہایتِ مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست | بادۂ تندش بجامے بستہ نیست
ہندی و چینی سفالِ جامِ ما | رومی و شامی گِلِ اندامِ ما

قلب ما از ہند و روم و شام نیست
مرز بوم او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبرؐ چو کعبؓ[۱] پاک زاد
ہدیۂ آورد از بانت سعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سُفت
سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

آن مقامش برتر از چرخِ بلند
نامدش نسبت بااقلیمے پسند

گفت سیفٌ مِن سُیُوفِ اللہ گو
حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچنان آن رازدانِ جزو و کل
گردِ پایش سرمۂ چشمِ رُسُل

گفت با امت ز دنیائے شما
دوست دارم طاعت و طیب و نسا

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست
نکتۂ پوشیدہ در حرفِ شماست

یعنی آن شمعِ شبستانِ وجود
بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیان را سینہ سوز
بود اندر آب و گل[۲] آدم ہنوز

---

[۱] حضرت کعبؓ نبی کریمؐ کو بہت ایذا دیا کرتے تھے فتحِ مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت السعاد لکھ کر حضور اکرمؐ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گزشتہ گناہوں کی معافی مانگی حضورؐ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلہ میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعبؓ نے حضور کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضورؐ نے کعبؓ کے مصرع میں اصلاح دے کر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہئے (یعنی خدا کی تلواروں سے ایک تلوار)

[۲] کُنْتُ نَبِیًّا وَّآدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ۔

من ندانم مرز و بوم او کجاست — این قدر دانم که با ما آشناست
این عناصر را جهانِ ما شمرد — خویشتن را میهمانِ ما شمرد
زانکه ما از سینه جان گم کرده ایم — خویش را در خاکدان گم کرده ایم
مسلم استی دل باقلیمے مبند — گم مشو اندر جهانِ چون و چند
می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوه گردد شام و روم

دل بدست آور که در پہنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدهٔ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما ہجرت نمود
حکمتش یک ملتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمهٔ تعمیر کرد
تا ز بخششہائے آن سلطانِ دین — مسجدِ ما شد همه روئے زمین
آن که در قرآن خدا او را ستود — آن که حفظِ[۱] جانِ او موعود بود
دشمنان بے دست و پا از ہیبتش — لرزه بر تن از شکوهِ فطرتش
پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گمان داری که از اعدا گریخت؟
قصه گویان حق ز ما پوشیده اند — معنئ ہجرت غلط فہمیده اند
ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است
معنئ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

۱؎ وَاللّٰهُ یَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ (آیہ شریفہ)

بگذر از گل گلستان مقصود نیست — این زیان پیرایهٔ بند سود نیست

مهر را آزاده رفتن آبروست — عرصهٔ آفاق زیر پای اوست

همچو جو سرمایه از باران مخواه — بیکران شو در جهان پایان مخواه

بود بحر تلخ رو یک ساده دشت — ساحلی ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آهنگ تسخیر همه — تا تو می باشی فراگیر همه

صورت ماهی به بحر آباد شو — یعنی از قید مقام آزاد شو

هر که از قید جهات آزاد شد — چون فلک در شش جهت آباد شد

بوی گل از ترک گل جولان گر است — در فراخای چمن خود گستر است

ای که یک جا در چمن انداختی — مثل بلبل با گلی در ساختی

چون صبا بار قبول از دوش گیر — گلشن اندر حلقهٔ آغوش گیر

از فریب عصر نو هشیار باش
ره فتد ای راهرو هشیار باش

در معنی این که وطن اساس ملت نیست

آن چنان قطع اخوت کرده اند — بر وطن تعمیر ملت کرده اند

تا وطن را شمع محفل ساختند — نوع انسان را قبائل ساختند

جنتی جستند در بئس القرار ‏ ‏ ‏ ‏ تا احلوا[1] قومهم دار البوار

این شجر جنت ز عالم برده است ‏ ‏ ‏ ‏ تلخی پیکار بار آورده است

مردمی اندر جهان افسانه شد ‏ ‏ ‏ ‏ آدمی از آدمی بیگانه شد

روح از تن رفت و هفت اندام[2] ماند ‏ ‏ ‏ ‏ آدمیت گم شد و اقوام ماند

تا سیاست مسند مذهب گرفت ‏ ‏ ‏ ‏ این شجر در گلشن مغرب گرفت

قصهٔ دین مسیحائی فسرد ‏ ‏ ‏ ‏ شعلهٔ شمع کلیسائی فسرد

اسقف[3] از بی طاقتی درماندهٔ ‏ ‏ ‏ ‏ مهره ها از کف برون افشاندهٔ

قوم عیسیٰؑ بر کلیسا پا زده ‏ ‏ ‏ ‏ نقد آئین چلیپا وا زده

دهریت چون جامهٔ مذهب درید ‏ ‏ ‏ ‏ مرسلی از حضرت شیطان رسید

آن فلارنساوی[4] باطل پرست ‏ ‏ ‏ ‏ سرمهٔ او دیدهٔ مردم شکست

نسخهٔ بهر شهنشاهان نوشت ‏ ‏ ‏ ‏ در گل ما دانهٔ پیکار کشت

فطرت او سوی ظلمت برده رخت ‏ ‏ ‏ ‏ حق ز تیغ خامهٔ او لخت لخت

بتگری مانند آذر پیشه اش ‏ ‏ ‏ ‏ بست نقش تازه اندیشه اش

---

[1] اَلَمْ تَرَ اِلَی الَّذِیْنَ بَدَّلُوْا نِعْمَةَ اللّٰهِ کُفْرًا وَّاَحَلُّوْا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ یَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ (آیۂ شریفہ)

[2] اعضائے جسمانی۔ [3] پاپائے اعظم۔ [4] فلارنساوی یعنی میکاولی: کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا۔

مملکت را دینِ او معبود ساخت ‌‌ ‌ فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسه تا بر پائے این معبود زد ‌ ‌ ‌ نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیده است ‌ ‌ ‌ حیله اندازی فنے گردیده است

طرحِ تدبیرِ زبون فرجام ریخت ‌ ‌ ‌ این خسک[۱] در جادهٔ ایام ریخت

شب بچشمِ اهلِ عالم چیده است

مصلحت تزویر را نامیده است

در معنیٔ این که ملّتِ محمدیّه نهایتِ زمانی هم ندارد که دوامِ این ملّتِ شریفه موعود است

در بهاران جوشِ بلبل دیدهٔ ‌ ‌ ‌ رستخیزِ غنچه و گل دیدهٔ

چون عروسان غنچه‌ها آراسته ‌ ‌ ‌ از زمین یک شهرِ انجم خاسته

سبزه از اشکِ سحر شوئیدهٔ ‌ ‌ ‌ از سرودِ آبِ جو خوابیدهٔ

غنچه برمی‌دمد از شاخسار ‌ ‌ ‌ گیردش بادِ نسیم اندر کنار

۱؎ کانٹے۔

غنچہ از دستِ گلچین گل شود   از چمن مانند بو بیرون رود
بست قمری آشیان بلبل پرید   قطرۂ شبنم رسید و بو رمید
رخصتِ صد لالۂ ناپائدار   کم نسازد رونقِ فصلِ بہار
از زیان گنجِ فراوانش ہمان   محفلِ گلہائے خندانش ہمان
فصلِ گل از نسترن باقی تر است   از گل و سرو و سمن باقی تر است
کانِ گوہر پرورے گوہر گرے   کم نگردد از شکستِ گوہرے
صبح از مشرق ز مغرب شام رفت   جامِ صد روز از خُمِ ایّام رفت
بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است   دوشہا خون گشت و فردا باقی است
ہمچنان از فردہائے بے سپر   ہست تقویمِ امم پائندہ تر
در سفر یار است و صحبت قائم است   فرد رہ گیر است و ملت قائم است
ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است   سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است
فرد بر می خیزد از مشتِ گلے   قوم زاید از دلِ صاحبدلے
فرد پورِ شصت و ہفتاد است و بس   قوم را صد سال مثلِ یک نفس
زندہ فرد از ارتباطِ جان و تن   زندہ قوم از حفظِ ناموسِ کہن
مرگِ فرد از خشکیِ رودِ حیات   مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات
گرچہ ملت ہم بمیرد مثلِ فرد   از اجل[1] فرمان پذیرد مثلِ فرد

---

[1] وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ (آیہ شریفہ)

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست — اصلش از ہنگامۂ قالوا بلیٰ ست

از اجل این قوم بے پرواستے — استوار از نحن نزّلنا[۱] ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است — از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا خدا ان یطفئوا[۲] فرمودہ است — از فسردن این چراغ آسودہ است

امتے در حق پرستی کاملے — امتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق برون آورد این تیغِ اصیل — از نیامِ آرزو ہائے خلیلؑ

تا صداقت زندہ گردد از دمش — غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما کہ توحیدِ خدا را حجتیم — حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

آسمان با ما سرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنۂ تاتار داشت

بند ہا از پا کشود آن فتنہ را — بر سرِ ما آزمود آن فتنہ را

فتنہ پامالِ رہش محشرے — کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خون تپید — دید بغداد آنچہ روما ہم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس — زان نو آئینِ کہن پندار پرس

آتش تاتاریان گلزار کیست؟ — شعلہ ہائے او گلِ دستار کیست؟

۱؎ نحن نزّلنا الذّکر و انّا لہ لحٰفظون (آیۂ شریفہ) ۲؎ یریدون ان یطفئوا نور اللّٰہ بافواہہم واللّٰہ متمّ نورہ ولو کرہ الکٰفرون (آیۂ شریفہ)

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است — هم به مولی نسبت ابراهیمی است
از ته آتش بر اندازیم گل — نار هر نمرود را سازیم گل
شعله های انقلاب روزگار — چون بباغ ما رسد گردد بهار
رومیان را گرم بازاری نماند — آن جهانگیری جهانداری نماند
شیشهٔ ساسانیان در خون نشست — رونق خمخانهٔ یونان شکست
مصر هم در امتحان ناکام ماند — استخوان او ته اهرام ماند
در جهان بانگ اذان بودست و هست — ملت اسلامیان بودست و هست
عشق آئین حیات عالم است — امتزاج سالمات عالم است
عشق از سوز دل ما زنده است — از شرار لا اله تابنده است

گرچه مثل غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

در معنی اینکه نظام ملت غیر از آئین صورت نه بندد و آئین ملت محمدیه قرآن است

ملتی را رفت چون آئین ز دست — مثل خاک اجزای او از هم شکست
هستی مسلم ز آئین است و بس — باطن دین نبی این است و بس

برگ گل شد چون ز آئین بسته شد   گل ز آئین بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبط صدا پیداستی   ضبط چون رفت از صدا غوغاستی

در گلوی ما نفس موج هواست   چون هوا پابند نی گردد نواست

تو همی دانی که آئین تو چیست؟   زیر گردون سر تمکین تو چیست؟

آن کتاب زنده قرآن حکیم   حکمت او لایزال است و قدیم

نسخهٔ اسرار تکوین حیات   بی ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرف او را ریب[۱] نی تبدیل نی   آیه‌اش شرمندهٔ تاویل[۲] نی

پخته‌تر سودای خام از زور او   در فتد با سنگ جام از زور او

می برد پابند و آزاد آورد   صید بندان را بفریاد آورد

نوع انسان را پیام آخرین   حامل او رَحمَةً لِلعالَمین

ارج می گیرد ازو نا ارجمند   بنده را از سجده سازد سر بلند

رهزنان از حفظ او رهبر شدند   از کتابی صاحب دفتر شدند

دشت پیمایان ز تاب یک چراغ   صد تجلی از علوم اندر دماغ

آنکه دوش کوه بارش بر نتافت[۳]   سطوت او زهرهٔ گردون شگافت

بنگر آن سرمایهٔ آمال ما   ق   گنجد اندر سینهٔ اطفال ما

---

۱ لَا رَیبَ فِیهِ (آیه شریفه) ۲ لَا تَبدِیلَ لِکَلِمَاتِ اللّٰهِ (آیه شریفه)

۳ اِنَّا عَرَضنَا الاَمَانَةَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالاَرضِ الخ (آیه شریفه)

آن جگر تابِ بیابانِ کم آب — چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب
خوش تر از آهو رمِ جمازہ[1] اش — گرم چون آتش دمِ جمازہ اش
رختِ خواب افگندہ در زیرِ نخیل — صبح دم بیدار از بانگِ رحیل
دشت سیر از بام و در نا آشنا — ہرزہ گرد از حضر نا آشنا
تا دلش از گرمیِ قرآن تپید — موجِ بیتابش چو گوہر آرمید
خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق — بندہ آمد خواجہ رفت از پیشِ حق
از جہانبانی نوازد سازِ او — مسندِ جم گشت پا اندازِ او
شہرہا از گردِ پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند
اے گرفتارِ رسوم ایمانِ تو — شیوہ ہائے کافری زندانِ تو
قطع کردی امرِ[2] خود را در زُبُر — جادہ پیمائی اِلیٰ شَیءٍ نُکُر[3]
گر تو می خواہی مسلمان زیستن — نیست ممکن جز بقرآن زیستن
صوفیِ پشمینہ پوشِ حال مست — از شرابِ نغمۂ قوال مست
آتش از شعرِ عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآن محفلش
از کلاہ و بوریا تاج و سریر — فقرِ او از خانقاہان باج گیر
واعظِ دستان زن افسانہ بند — معنیِ او پست و حرفِ او بلند

---

[1] اونٹنی ۔ [2] فَتَقَطَّعُوْا اَمْرَهُمْ بَیْنَهُمْ زُبُرًا (آیہ شریفہ)
[3] یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ اِلیٰ شَیْءٍ نُّکُرٍ (آیہ شریفہ)

از خطیب[1] و دیلمی گفتارِ او
با ضعیف و شاذ و مرسل کارِ او

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی این کہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیرِ سر است
طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو
شاخسارِ زندگی بے نم ازو

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد
سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد
نور و نارِ لا الٰہ از سینہ برد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات
ملت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است
معنیِ تقلید ضبطِ ملت است

در خزان اے بے نصیب از برگ و بار
از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیان اندیش باش
حافظِ جوئے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستان برخوری
باز در آغوشِ طوفان پروری

---

[1] خطیب و دیلمی: اسمائے محدثین۔ ضعیف و شاذ و مرسل: اقسام حدیث۔

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر / عبرت از احوالِ اسرائیل گیر
گرم و سردِ روزگارِ او نگر / سختیِ جانِ نزارِ او نگر
خون گران سیر است در رگهائے او / سنگِ صد دهلیز و یک سیمائے او
پنجۂ گردون چو انگورش فشرد / یادگارِ موسیٰ و هارون نمرد
از نوائے آتشینش رفت سوز / لیکن اندر سینه دم دارد هنوز
زانکه چون جمعیتش از هم شکست / جز براهِ رفتگان محمل نبست
اے پریشان محفلِ دیرینه ات / مُرد شمعِ زندگی در سینه ات
نقش بر دل معنیِ توحید کن / چارۂ کارِ خود از تقلید کن
اجتهاد اندر زمانِ انحطاط / قوم را برهم همی پیچد بساط
ز اجتهادِ عالمانِ کم نظر / اقتدا بر رفتگان محفوظ تر
عقلِ آبایت هوس فرسوده نیست / کارِ پاکان از غرض آلوده نیست
فکرِ شان ریسد همین باریک تر / ورعِ شان با مصطفیٰ نزدیک تر
ذوقِ جعفر رض کاوشِ رازی نماند / آبروئے ملّتِ تازی نماند
تنگ بر ما رهگذارِ دین شده است / هر لئیمے رازدارِ دین شده است
اے که از اسرارِ دین بیگانهٔ / با یک آئین ساز اگر فرزانهٔ
من شنیدستم ز نباضِ حیات / اختلافِ تست مقراضِ حیات
از یک آئینی مسلمان زنده است / پیکرِ ملّت ز قرآن زنده است

ما همه خاک و دل آگاه اوست　　اعتصامش کن که حبل‌الله اوست

چون گهر در رشتهٔ او سفته شو

ورنه مانند غبار آشفته شو

در معنی اینکه پختگی سیرت ملیه از اتباعِ آئینِ الٰهیه است

در شریعت معنی دیگر مجوی　　غیرِ ضو در باطنِ گوهر مجوی

این گهر را خود خدا گوهرگر است　　ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

علمِ حق غیر از شریعت هیچ نیست　　اصلِ سنت جز محبت هیچ نیست

فرد را شرع است مرقاتِ[1] یقین　　پخته‌تر از وی مقاماتِ یقین

ملت از آئینِ حق گیرد نظام　　از نظامِ محکمی خیزد دوام

قدرت اندر علمِ او پیداستی　　هم عصا و هم یدِ بیضاستی

با تو گویم سرِّ اسلام است شرع　　شرع آغاز است و انجام است شرع

ای که باشی حکمتِ دین را امین　　با تو گویم نکتهٔ شرعِ مبین

چون کسی گردد فراهم بی سبب　　با مسلمان در ادای مستحب

---

[1] زینه.

مستحب را فرض گردانیده اند — زندگی را عینِ قدرت دیده اند
روزِ ہیجا[1] لشکرِ اعدا اگر — بر گمانِ صلح گردد بے خطر
گیرد آسان روزگارِ خویش را — بشکند حصن و حصارِ خویش را
تا نگیرد باز کارِ او نظام — تاختن بر کشورش آمد حرام
سرِّ این فرمانِ حق دانی کہ چیست — زیستن اندر خطرہا زندگی است
شرع می خواہد کہ چون آئی بجنگ — شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ
آزماید قوتِ بازوے تو — می نہد الوند[2] پیشِ روے تو
باز گوید سرمہ ساز الوند را — از تفِ خنجر گداز الوند را
نیست پیشے ناتوانے لاغرے — در خورِ سرپنجۂ شیرِ نرے
باز چون با صعوہ[3] خوگر می شود — از شکارِ خود زبون تر می شود
شارحِ آئین شناسِ خوب و زشت — بہرِ تو این نسخۂ قدرت نوشت
از عمل آہن عصب می سازدت — جائے خوبے در جہان اندازدت
خستہ باشی استوارت می کند — پختہ مثلِ کوہسارت می کند
ہست دینِ مصطفےٰ دینِ حیات — شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات
گر زمینی آسمان سازد ترا — آنچہ حق می خواہد آن سازد ترا

---

۱ جنگ۔ ۲ ایران کے ایک پہاڑ کا نام۔ ۳ ممولا۔

صیقلش آئینه سازد سنگ را
از دلِ آهن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفیٰؐ از دست رفت
قوم را رمزِ بقا از دست رفت

آن نهالِ سر بلند و استوار
مسلمِ صحرائی اشتر سوار

پاے تا در وادیِ بطحا گرفت
تربیت از گرمیِ صحرا گرفت

آن چنان کاهید از بادِ عجم
همچو نے گردید از بادِ عجم

آنکه کشتے شیر را چون گوسفند
گشت از پامالِ مورے دردمند

آنکه از تکبیرِ او سنگ آب گشت
از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت

آنکه عزمش کوه را کاهے شمرد
با توکل دست و پائے خود سپرد

آنکه ضربش گردنِ اعدا شکست
قلبِ خویش از ضربهائے سینه خست

آنکه گامش نقشِ صد هنگامه بست
پائے اندر گوشهٔ عزلت شکست

آنکه فرمانش جهان را ناگزیر
بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت ساز کرد
تا به کشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمد[۱] سیدِ گردون جناب
کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل که می پوشد مزارِ پاکِ او
لا اله گویان دمد از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر
از خیالاتِ عجم باید حذر

---

[۱] حضرت شیخ احمد رفاعی رحمة الله علیه۔

زانکه فکرش گرچه از گردون گذشت — از حدِ دینِ نبیؐ بیرون گذشت

ای برادر این نصیحت گوش کن — پندِ آن آقائے ملت گوش کن

قلب را زین حرفِ حق گردان قوی

با عرب در ساز تا مسلم شوی

در معنی این که حسنِ سیرتِ ملیه از تادب بآدابِ محمدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے — بر درِ ما زد صدا ئے پیہمے

از غضب چوبے شکستم بر سرش — حاصلِ دریوزہ افتاد از برش

عقل در آغاز ایّامِ شباب — می نیندیشد صواب و ناصواب

از مزاجِ من پدر آزردہ گشت — لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت

بر لبش آہے جگر تابے رسید — درمیانِ سینہ او دل تپید

کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت — بر سرِ مژگان دمے تابید و ریخت

ہمچو آن مرغے کہ در فصلِ خزان — لرزد از بادِ سحر در آشیان

در تنم لرزید جانِ غافلم — رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا امتِ خیر الرسلؐ — جمع گردد پیش آن مولائے کل

غازیانِ ملّتِ بیضائے او
حافظانِ حکمتِ رعنائے او

هم شهیدانے که دین را حجّت اند
مثلِ انجم در فضائے ملّت اند

زاهدان و عاشقانِ دل فگار
عالمان و عاصیانِ شرمسار

در میانِ انجمن گردد بلند
ناله هائے این گدائے دردمند

اے صراطت مشکل از بے مرکبی
من چه گویم چون مرا پرسد نبیؐ

حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو این یک کار هم آسان نشد
یعنی آن انبارِ گِل آدم نشد

در ملامت نرم گفتار آن کریم
من رهینِ خجلت و امید و بیم

اندکے اندیش و یاد آر اے پسر
اجتماعِ امّتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر
لرزهٔ بیم و امیدِ من نگر

بر پدر آن جورِ نازیبا مکن
پیشِ مولا بنده را رسوا مکن

غنچهٔ از شاخسارِ مصطفےؐ
گل شو از بادِ بهارِ مصطفےؐ

از بهارش رنگ و بو باید گرفت
بهرهٔ از خُلقِ او باید گرفت

مرشدِ رومی چه خوش فرموده است
آنکه یم در قطره اش آسوده است

مگسل از ختم الرّسل ایّامِ خویش
تکیه کم کن بر فن و بر گامِ خویش

فطرتِ مسلم سراپا شفقت است
در جہان دست و زبانش رحمت است

آنکہ مہتاب از سر انگشتش دو نیم
رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم

از مقامِ او اگر دور ایستی
از میانِ معشر[51] ما نیستی

تو کہ مرغِ بوستانِ ماستی
ہم صفیرو ہم زبانِ ماستی

نغمہ داری اگر تنہا مزن
جز بہ شاخِ بوستانِ ما مزن

ہر چہ ہست از زندگی سرمایہ دار
میرد اندر عنصرِ ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن
نغمہ با ہم نوایان ساز کن

ور عقاب استی تہِ دریا مزی
جز بخلوت خانۂ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردونِ خویش
یا منہ بیرون ز پیرامونِ خویش

قطرۂ آبے گر از نیسان بری
در فضائے بوستانش پروری

تا مثالِ شبنم از فیضِ بہار
غنچۂ تنگش بگیرد در کنار

از شعاعِ آسمان تابِ سحر
گر فسونش غنچہ می بندد شجر

عنصرِ نم برکشی از جوہرش
ذوقِ رم از سالمات[52] مضطرش

گوہرت جز موجِ آبے ہیچ نیست
سعیِ تو غیر از سرابے ہیچ نیست

در یم اندازش کہ گردد گوہرے
تابِ او لرزد چو تابِ اخترے

---

۵۱ گروہ، جماعت۔ ۵۲ اجزائے ترکیبی۔

قطرهٔ نیسان که مهجور از یم است | نذرِ خاشاکے مثالِ شبنم است
طینتِ پاکِ مسلمان گوهر است | آب و تابش از یمِ پیغمبر است
آبِ نیسانی به آغوشش در آ | وز میانِ قلزمش گوهر بر آ
در جهان روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیٔ جاوید شو

در معنیٔ این که حیاتِ ملیّه مرکزِ محسوس می خواهد و مرکزِ ملّتِ اسلامیه بیت الحرام است

می کشایم عقده از کارِ حیات | سازمت آگاه از کارِ حیات
چون خیال از خود رمیدن پیشه اش | از جهت دامن کشیدن پیشه اش
در جهان دیر و زود آید چسان؟ | وقتِ او فرداد دی زاید چسان؟
گر نظر داری یکے بر خود نگر | جز رمِ پیهم نهٔ اے بیخبر
تا نماید تابِ نا مشهودِ خویش | شعلهٔ او پرده بند از دودِ خویش
سیرِ او را تا سکون بیند نظر | موجِ جولیش بسته آمد در گهر

آتشِ او دم بخویش اندر کشید
لالہ گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گران خیز است لنگ
تہمتِ گل بست بر پروازِ لنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست
طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس وا ماند و آزاد ہم
با نواہا می زند فریاد ہم

از پرش پرواز شوید دمبدم
چارۂ خود کردہ جوید دمبدم

عقدہا خود می زند در کارِ خویش
باز آسان می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام
تا دو بالا گردش ذوقِ خرام

سازہا خوابیدہ اندر سوزِ او
دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آسان گزار
دمبدم نو آفرین و تازہ کار

گرچہ مثلِ بو سراپایش رم است
چون وطن در سینۂ گیرد دم است

رشتہ ہائے خویش را برخود تند
تخمہ گردد گرہ بر خود زند

در گرہ چون دانہ دار برگ و بر
چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گل پیدا کند
دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ہا آفریند زندگی

ہمچنان آئینِ میلادِ اُمم
زندگی بر مرکزے آید بہم

حلقہ را مرکز چو جان در پیکر است
خطِ او در نقطۂ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے / روزگارش را دوام از مرکزے
راز دار و رازِ ما بیت الحرام / سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرام
چون نفس در سینهٔ او پروریم / جانِ شیرین است او ما پیکریم
تازه رو بستانِ ما از شبنمش / مزرعِ ما آب گیر از زمزمش
تاب دار از ذره هایش آفتاب / غوطه زن اندر فضایش آفتاب
دعوئ او را دلیل استیم ما / از براهینِ خلیل استیم ما
در جهان ما را بلند آوازه کرد / با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد
ملتِ بیضا ز طوفش هم نفس / همچو صبحِ آفتاب اندر قفس
از حسابِ او یکے بسیاریت / پخته از بندِ یکی خودداریت
تو ز پیوندِ حریمے زندهٔ / تا طوافِ او کنی پایندهٔ
در جهان جانِ امم جمعیت است / در نگر سرِّ حرم جمعیت است
عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر / از مآلِ امتِ موسیٰ بگیر
داد چون آن قوم مرکز را ز دست / رشتهٔ جمعیتِ ملت شکست
آنکه بالید اندر آغوشِ رسل / جزوِ او دانندهٔ اسرارِ کل
دهر سیلی بر بناگوشش کشید / زندگی خون گشت و از چشمش چکید
رفت نم از ریشه هائے تاکِ او / بید مجنون هم نروید خاکِ او
از گِلِ غربت[1] زبان گم کردهٔ / هم نوا هم آشیان گم کردهٔ

۱؎ یعنی غربت کی وجہ سے ۔

شمع مرد و نوحہ خوان پروانہ اش | مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش

اے ز تیغِ جورِ گردون خستہ تن | اے اسیرِ التباس و وہم و ظن

پیرہن را جامۂ احرام کن | صبح پیدا از غبارِ شام کن

مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو | آنچنان گم شو کہ یکسر سجدہ شو

مسلمِ پیشین نیازے آفرید | تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بنوکِ خار خست
گلستان در گوشۂ دستار بست

در معنی این کہ جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العینِ ملیہ است و نصب العینِ امتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات | حرف و الفاظ است اعمالِ حیات

چون ز ربطِ مدعائے بستہ شد | زندگانی مطلعِ برجستہ شد

مدعا گردد اگر مہمیزِ ما | ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما

مدعا رازِ بقائے زندگی | جمعِ سیمابِ قوائے زندگی

چون حیات از مقصدے محرم شود — ضابطِ اسبابِ این عالم شود
خویشتن را تابعِ مقصد کند — بهرِ او چیند گزیند رد کند
ناخدا رایم روی از ساحل است — اختیارِ جاده ها از منزل است
بر دلِ پروانه داغ از ذوقِ سوز — طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز
قیس اگر آواره در صحراستے — مدّعائش محملِ لیلاستے
تا بود شهر آشنا لیلائے ما — بر نمی خیزد بصحرا پائے ما
همچو جان مقصود پنهان در عمل — کیف و کم از وے پذیرد هر عمل
گردشِ خونے که در رگهائے ماست — تیز از سعیِ حصولِ مدّعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات — آتشے چون لاله اندوزد حیات
مدّعا مضرابِ سازِ همت است — مرکزے کو جاذبِ هر قوت است
دست و پائے قوم را جنباند او — یک نظر صد چشم را گرداند او
شاهدِ مقصود را دیوانه شو — طائفِ این شمع چون پروانه شو
خوش نوائے نغمه سازِ هم زد است [له] — زخمهٔ معنی برابر لشیم زد است
تا کشد خار از کفِ پا ره سپر — می شود پوشیده محمل از نظر

له رفتم که خار از پا کشم محمل نهان شد از نظر
یک لحظه غافل گشتم و صد ساله راهم دور شد (ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دُور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست — ز امتزاجِ اُمّہات[1] اندامِ اوست
صد نیستان کاشت تا یک نالہ رُست — صد چمن خون کرد تا یک لالہ رُست
نقشہا آورد و افگند و شکست — تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جان کاریدہ است — تا نوائے یک اذان بالیدہ است
مدّتے پیکار با احرار داشت — با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایمان آخر اندر گِل نشاند — با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الٰہ — انتہائے کارِ عالم لا الٰہ
چرخ را از زورِ او گردندگی — مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او — موج در دریا تپید از تابِ او
خاک از موجِ نسیمش گُل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود
شعلہ در رگہائے تاک از سوزِ او — خاکِ مینا تابناک از سوزِ او
نغمہ ہایش خفتہ در سازِ وجود — جویدت اے زخمہ ور سازِ وجود
صد نوا داری چو خون در تن روان — خیز و مضرابے بہ تارِ او رسان
زانکہ در تکبیر رازِ بودِ تست — حفظ و نشرِ لا الٰہ مقصودِ تست

---

[1] امتزاج امہات: یعنی عناصر کا اختلاط۔

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے — گر مسلمانی نیاسائی دمے
می ندانی آیهٔ ام الکتاب — امتِ عادل[1] ترا آمد خطاب
آب و تاب چهرهٔ ایّام تو — در جهان شاهد علی الاقوام تو
نکته سنجان را صلائے عام ده — از علومِ اُمّیے پیغام ده
اُمّیے پاک از هوی[2] گفتارِ او — شرحِ رمزِ ما غوی[3] رفتارِ او
تا بدست آورد نبضِ کائنات — وانمود اسرارِ تقویمِ حیات
از قبائے لاله هائے این چمن — پاک شست آلودگیهائے کهن
در جهان وابستهٔ دینش حیات — نیست ممکن جز به آئینش حیات
اے که می داری کتابش در بغل — تیز تر نه پا به میدانِ عمل
فکرِ انسان بت پرستے بتگرے — هر زمان در جستجوے پیکرے
باز طرحِ آذری انداخت است — تازه تر پروردگارے ساخت است
کاید از خون ریختن اندر طرب — نامِ او رنگ است هم ملک و نسب
آدمیّت کشته شد چون گوسفند — پیشِ پائے این بتِ نا ارجمند
اے که خوردستی ز مینائے خلیلؑ — گرمیِ خونت ز صهبائے خلیلؑ
بر سرِ این باطلِ حق پیرهن — تیغِ لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا هُوْ بزن

---

۱ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وَّسَطًا لِّتَكُوْنُوْا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ ط
۲ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى ۔ ۳ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى ۔

جلوه در تاریکیِ ایام کن | آنچه بر تو کامل [۱] آمد عام کن
لرزم از شرمِ تو چون روزِ شمار | پرسدت آن آبروئے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردهٔ
پس چرا با دیگران نسپردهٔ

در معنی این که توسیعِ حیاتِ ملیّه از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیمان بستهٔ | ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستهٔ
چون نہال از خاکِ این گلزار خیز | دل بغائب بند و با حاضر ستیز
ہستیٔ حاضر کند تفسیرِ غیب | می شود دیباچهٔ تسخیرِ غیب
ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس | سینهٔ او عرصهٔ تیر است و بس
از کُنِ حق ماسوا شد آشکار | تا شود پیکانِ تو سندان گزار
رشتہ باید گره اندر گره | تا شود لطفِ کشودن را فره
غنچهٔ؟ از خود چمن تعمیر کن | شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن
از تو می آید اگر کارِ شگرف | از دمِ گرمے گداز این شیرِ برف

---

[۱] الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

هر که محسوسات را تسخیر کرد
عالمے از ذرۂ تعمیر کرد

آنکه تیرش قدسیان را سینه خست
اوّل آدم را سر فتراک بست

عقدۂ محسوس را اوّل کشود
همّت از تسخیر موجود آزمود

کوه و صحرا دشت و دریا بحر و بر
تختۂ تعلیم ارباب نظر

اے که از تاثیر افیون خفتۂ
عالم اسباب را دون گفتۂ

خیز و واکن دیدۂ مخمور را
دون مخوان این عالم مجبور را

غایتش توسیع ذات مسلم است
امتحان ممکنات مسلم است

می زند شمشیر دوران بر تنت
تا به بینی هست خون اندر تنت

سینه را از سنگ زورے ریش کن
امتحان استخوان خویش کن

حق جهان را قسمت نیکان شمرد
جلوه اش با دیدۂ مومن سپرد

کاروان را رهگزار است این جهان
نقد مومن را عیار است این جهان

گیر او را تا نه او گیرد ترا
همچو مے اندر سبو گیرد ترا

دلدل اندیشه ات طوطی پرست
آنکه گامش آسمان پهناور است

احتیاج زندگی میر اندش
بر زمین گردون سپر گرداندش

تا ز تسخیر قوائے این نظام
ذو فنونیهائے تو گردد تمام

نائب حق در جهان آدم شود
بر عناصر حکم او محکم شود

تنگی ات پهنا پذیرد در جهان   کارِ تو اندام[1] گیرد در جهان
خویش را بر پشتِ باد اسوار کن   یعنی این جمّازه را ماهار کن
دست رنگین کن ز خونِ کوهسار   جوئے آبِ گوهر از دریا بر آر
صد جهان در یک فضا پوشیده اند   مهرها در ذرّه ها پوشیده اند
از شعاعش دیده کن نادیده را   وا نما اسرارِ نافهمیده را
تابش از خورشیدِ عالمتاب گیر   برقِ طاق افروز از سیلاب گیر
ثابت و سیارهٔ گردون وطن   آن خداوندانِ اقوامِ کهن
این همه اے خواجه آغوشِ[2] تو اند   پیش خیز[3] و حلقه در گوشِ تو اند
جستجو را محکم از تدبیر کن   انفس و آفاق را تسخیر کن
چشمِ خود بگشا و در اشیا نگر   نشه زیرِ پردهٔ صهبا نگر
تا نصیب از حکمتِ اشیا برد   ناتوان باج از توانایان خورد
صورتِ هستی ز معنی ساده نیست   این کهن ساز از نوا افتاده نیست
برق آهنگ است هشیارش زنند   خویش را چون زخمه بر تارش زنند
تو که مقصودِ خطابِ انظری   پس چرا این راه چون کوران بری
قطرهٔ کز خود فروزی محرم است   باده اندر تاک و بر گل شبنم است
چون به دریا در رود گوهر شود   جوهرش تابنده چون اختر شود

---

[1] اندام گرفتن کار یعنی آراسته شدن کار۔ [2] لونڈی، کنیز۔ [3] خدمتگار۔

چون صبا بر صورتِ گلها متن — غوطه اندر معنیٔ گلزار زن

آنکه بر اشیا کمند انداخت است — مرکب از برق و حرارت ساخت است

حرف چون طائر به پرواز آورد — نغمه را بے زخمه از ساز آورد[۱]

اے خرت لنگ از رهِ دشوارِ زیست — غافل از هنگامهٔ پیکارِ زیست

همرهانت پے به منزل برده اند — لیلیٔ معنی ز محمل برده اند

تو بصحرا مثلِ قیس آوارهٔ — خستهٔ واماندهٔ بیچارهٔ

علمِ اسما[۲] اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

[۱] مرزا غالب به تغیرِ الفاظ۔ [۲] و علّم آدم الاسماء۔

در معنیٔ این که کمالِ حیاتِ ملیّه این است که ملّت مثلِ فرد احساسِ خودی پیدا کند و تولید و تکمیلِ این احساس از ضبطِ روایاتِ ملیّه ممکن گردد

کودکے را دیدی اے بالغ نظر — کو بود از معنیٔ خود بے خبر
ناشناسِ دور و نزدیک آنچنان — ماه را خواهد که برگیرد عنان
از همه بیگانه آن ماک پرست — گریه مست و شیر مست و خواب مست
زیر و بم را گوشِ او درگیر نیست — نغمه اش جز شورشِ زنجیر نیست
ساده و دوشیزه افکارش هنوز — چون گهر پاکیزه گفتارش هنوز
جستجو سرمایهٔ پندارِ او — از چرا چون کے کجا گفتارِ او
نقش گیرِ این و آن اندیشه اش — غیر جوئی غیر بینی پیشه اش
چشم از دنبال اگر گیرد کسے — جانِ او آشفته می گردد بسے
فکرِ خامش در هوائے روزگار — پر کشا مانندِ بازِ نوشکار

در پئے نخچیر ہا بگذاردش — باز سوئے خویشتن می آردش

تار آتشش گیرئ افکار او — گل فشاند ز چک[1] پندار او

چشم گیرائش فتد بر خویشتن — دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یاد او با خود شناسائش کند — حفظ ربطِ دوش و فردائش کند

سفتہ آیامش درین تارِ زر اند — ہمچو گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش — "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات
نغمۂ بیداری سازِ حیات

نکتۂ نوزادہ مثلِ طفلک است — طفلکے کو در کنارِ مامک است

طفلکے از خویشتن نا آگہے — گوہرے آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروز او فرداش نیست — حلقہ ہائے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است — غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند — تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چون افتد بکارِ روزگار — این شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد اندازد ازو — سرگذشتِ خویش را می سازد ازو

فرد چون پیوندِ آیامش گسیخت — شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

---

1. ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں۔

قوم روشن از سوادِ سرگذشت — خود شناس آمد ز یادِ سرگذشت
سرگذشتِ او گر از یادش رود — باز اندر نیستی گم می شود
نسخهٔ بودِ ترا اے ہوشمند — ربطِ ایّام آمده شیرازه بند
ربطِ ایّام است ما را پیرہن — سوزنش حفظِ روایاتِ کہن
چیست تاریخ اے ز خود بیگانهٔ — داستانے قصّهٔ افسانهٔ؟
این ترا از خویشتن آگه کند — آشنائے کار و مردِ ره کند
روح را سرمایهٔ تاب است این — جسمِ ملّت را چو اعصاب است این
ہمچو خنجر بر فسانت می زند — باز بر روئے جہانت می زند
وه چه سازِ جان نگار و دل پذیر — نغمه ہائے رفته در تارش اسیر
شعلهٔ افسرده در سوزش نگر — دوش در آغوشِ امروزش نگر
شمعِ او بختِ اُمم را کوکب است — روشن از وے امشب و ہم دیشب است
چشمِ پرکارے که بیند رفته را — پیشِ تو باز آفریند رفته را
بادهٔ صد ساله در مینائے او — مستیِ پارینه در صہبائے او
صید گیرے کو بدام اندر کشید — طائرے کز بوستانِ ما پرید
ضبط کن تاریخ را پاینده شو — از نفسہائے رمیده زنده شو
دوش را پیوند با امروز کن — زندگی را مرغِ دست آموز کن
رشتهٔ ایّام را آور بدست — ورنه گردی روز کور و شب پرست

سر زند از ماضیٔ تو حالِ تو / خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواهی حیاتِ لازوال / رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است

مے کشان را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ این که بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اسلام است

نغمه خیز از زخمهٔ زن سازِ مرد / از نیازِ او دو بالا نازِ مرد

پوششِ عریانیٔ مردان زن است[1] / حسنِ دل جو عشق را پیراهن است

عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او / این نوا از نغمهٔ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات / ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة[2]

مسلمے کو را پرستارے شمرد / بهرهٔ از حکمتِ قرآن نه برد

نیک اگر بینی امومت رحمت است / زانکه او را با نبوت نسبت است

---

۱ هُنّ لباسٌ لکم (آیهٔ شریفه) ۲ حدیث مشهور۔

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است — سیرتِ اقوام را صورتگر است
از امومت پخته تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمائے او تقدیرِ ما
ہست اگر فرہنگِ تو معنی رسے — حرفِ امّت نکتہ ہا دارد بسے
گفت آن مقصودِ حرفِ کُن فکان — زیرِ پائے اُمّہات آمد جنان
ملّت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنہ کارِ زندگی خام است و بس
از امومت گرم رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات
از امومت پیچ و تابِ جوئے ما — موج و گرداب و حبابِ جوئے ما
آن دخِ[۱] رستاقی[۲] زادے جاہلے — پست بالائے سطبرے[۳] بدگلے
ناتراشے پرورش نا دادۂ — کم نگاہے کم زبانے سادۂ
دل ز آلامِ امومت کردہ خون — گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگون
ملّت ار گیرد ز آغوشش بدست — یک مسلمانے غیور و حق پرست
ہستیٔ ما محکم از آلامِ اوست — صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست
وان تہی آغوش نازک پیکرے — خانہ پرورد نگاہش محشرے
فکرِ او از تابِ مغرب روشن است — ظاہرش زن باطنِ او نازن است
بندہائے ملّتِ بیضا گسیخت — تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت
شوخ چشم و فتنہ زا آزادیش — از حیا نا آشنا آزادیش

---

۱ مخفف دختر۔ ۲ گنوار۔ ۳ فربہ۔

علمِ او بارامومت برتافت بر سرِ شامش یکے اختر تافت

این گل از بستانِ ما نارستہ بہ
داغش از دامانِ ملّت شستہ بہ

لا الٰہ گویان چو انجم بے شمار بستہ چشم اندر ظلامِ روزگار
پا نبردہ از عدم بیرون ہنوز از سوادِ کیف وکم بیرون ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما آن تجلّی ہائے نامشہودِ ما
شبنمے برِ برگِ گل نانشستہ غنچہ ہائے از صبا ناخستہ
بر دمد این لالہ زارِ ممکنات از خیابانِ ریاضِ امّہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزندہائے تندرست تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظ رمزِ اخوت مادران
قوّتِ قرآنِ و ملّت مادران

در معنیٔ این کہ سیدۃ النسأ فاطمۃ الزہرا رضؓ اسوۂ کاملہ ایست برائے نساءِ اسلام

مریمؑ از یک نسبتِ عیسیٰؑ عزیز از سہ نسبت حضرت زہراؓ عزیز

نورِ چشمِ رحمۃ للعالمین ﷺ ۔۔۔ آن امامِ اولین و آخرین
آن کہ جان در پیکرِ گیتی دمید ۔۔۔ روزگارِ تازہ آئین آفرید
بانوئے آن تاجدارِ ھَلْ اَتٰی ۔۔۔ مرتضٰی مشکل کشا شیرِ خدا
پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او ۔۔۔ یک حسام و یک زرہ سامانِ او
مادرِ آن مرکزِ پرکارِ عشق ۔۔۔ مادرِ آن کاروان سالارِ عشق
آن یکے شمعِ شبستانِ حرم ۔۔۔ حافظِ جمعیتِ خیر الامم ﷺ
تا نشیند آتشِ پیکار و کین ۔۔۔ پشت پا زد بر سرِ تاج و نگین
وان دگر مولائے ابرارِ جہان ۔۔۔ قوّتِ بازوئے احرارِ جہان
در نوائے زندگی سوز از حسین رض ۔۔۔ اہلِ حق حریت آموز از حسین رض
سیرتِ فرزندہا از اُمّہات ۔۔۔ جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات
مزرعِ تسلیم را حاصل بتول رض ۔۔۔ مادران را اسوۂ کامل بتول رض
بہرِ محتاجے دلش آن گونہ سوخت ۔۔۔ با یہودے چادرِ خود را فروخت
نوری و ہم آتشی فرمانبرش ۔۔۔ گم رضایش در رضائے شوہرش
آن ادب پروردۂ صبر و رضا ۔۔۔ آسیا گردان و لب قرآن سرا
گریہ ہائے او ز بالین بے نیاز ۔۔۔ گوہر افشاندے بدامانِ نماز
اشکِ او برچید جبریل از زمین ۔۔۔ ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ برین
رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست ۔۔۔ پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفیٰ است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے
سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّراتِ اسلام

اے ردایت[۱] پردۂ ناموسِ ما — تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما
طینتِ پاکِ تو ما را رحمت است — قوّتِ دین و اساسِ ملّت است
کودکِ ما چون لب از شیرِ تو شست — لَا اِلٰہ آموختی او را نخست
می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما — فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما
برقِ ما کو در سحابت آرمید — بر جبل رخشید و در صحرا تپید
اے امینِ نعمتِ آئینِ حق — در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق
دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است — کاروانش نقدِ دین را رہزن است
کور و یزدان ناشناس ادراکِ او — ناکسان زنجیریِ پیچاکِ او
چشمِ او ناپاک و بے پروا ستے — پنجۂ مژگانِ او گیرا ستے
صیدِ او آزاد خواند خویش را — کشتۂ او زندہ داند خویش را
آب بندِ نخلِ جمعیت توئی — حافظِ سرمایۂ ملّت توئی
از سرِ سود و زیان سودا مزن — گام جز بر جادۂ آبا مزن

۱؎ ردا: چادر۔

ہوشیار از دستبردِ روزگار
گیر فرزندانِ خود را در کنار

این چمن زادان کہ پر نکشادہ اند
ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند

فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند
چشمِ ہوش از اسوۂ زہراؓ مبند

تا حسینیؓ شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشین بہ گلزار آورد

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدیقؓ را دیدم بخواب
گل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب

آن اَمَنَّ النَّاسِ[۲] بر مولائے ما
آن کلیمِ اولِ سینائے ما

ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر
ثانیِ اسلام و غار و بدر و قبر

گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق
عشقِ تو سرِّ مطلعِ دیوانِ عشق

---

[۱] نمونہ۔ [۲] اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِی صُحْبَتِهٖ وَمَالِهٖ اَبُوْبَكْرٍ (حدیث)

پخته از دستش اساسِ کارِ ما — چارهٔ فرمائے آزارِ ما
گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر
آن کہ در صد سینه پیچد یک نفس — سرّے از اسرارِ توحید است و بس
رنگِ او بر کن مثالِ او شوی — در جهان عکسِ جمالِ او شوی
آنکه نامِ تو مسلمان کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است
خویشتن را ترک و افغان خواندهٔ — وائے بر تو آنچه بودی ماندهٔ
وارهان نامیده را از نامها — ساز با خُم درگزر از جامها
اے که تو رسوائے نام افتادهٔ — از درختِ خویش خام افتادهٔ
با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگردان لخت لخت
اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تو کجا باشی سبق خوانِ دوئی
تو درِ خود را بخود پوشیدهٔ[1] — در دل آور آنچه بر لب چیدهٔ
صد ملل از ملتے انگیختی — بر حصارِ خود شبیخون ریختی
یک شو و توحید را مشهود کن — غائبش را از عمل موجود کن

لذّتِ ایمان فزاید در عمل
مرده آن ایمان که ناید در عمل

۱ـ پوشیدن بمعنی بستن.

اَللّٰہُ الصَّمَدُ

گر به الله الصمد دل بسته‌ٔ — از حدِ اسباب بیرون جسته‌ٔ
بندهٔ حق بندهٔ اسباب نیست — زندگانی گردشِ دولاب نیست
مسلم استی بی نیاز از غیر شو — اهلِ عالم را سراپا خیر شو
پیشِ منعم شکوهٔ گردون مکن — دست خویش از آستین بیرون مکن
چون علیؓ در ساز با نانِ شعیر — گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر
منّت از اهلِ کرم بردن چرا — نشترِ لا و نعم خوردن چرا
رزقِ خود را از کفِ دونان مگیر — یوسف استی خویش را ارزان مگیر
گرچه باشی مور و هم بی بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر
راه دشوار است سامان کم بگیر — در جهان آزاد زی آزاد میر
سبحهٔ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنیا[1] شمار — از تَعِشْ حُرّاً شوی سرمایه دار
تا توانی کیمیا شو گل مشو — در جهان منعم شو و سائل مشو
ای شناسائے مقامِ بوعلیؓ — جرعهٔ آرم ز جامِ بوعلیؓ
پشتِ پا زن تختِ کیکاوس را — سر بده از کف مده ناموس را"

---

[1] اَقْلِلْ مِنَ الدُّنیا تَعِشْ حُرّاً (قول فاروقؓ)

خود بخود گردد درِ میخانہ باز
بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قائدِ اسلامیان ہارون رشید
آنکہ نقفور[1] آبِ تیغِ او چشید

گفت مالکؓ را کہ اے مولائے قوم
روشن از خاکِ درت سیمائے قوم

اے نوا پردازِ گلزارِ حدیث
از تو خواہم درسِ اسرارِ حدیث

لعل تا کے پردہ بند اندر یمن
خیز و در دار الخلافت خیمہ زن

اے خوشا تابانیٔ روزِ عراق
اے خوشا حسنِ نظر سوزِ عراق

می چکد آبِ خضر از تاکِ او
مرہمِ زخمِ مسیحا خاکِ او

گفت مالکؒ مصطفیٰؐ را چاکرم
نیست جز سودائے او اندر سرم

من کہ باشم بستۂ فتراکِ او
بر نخیزم از حریمِ پاکِ او

زندہ از تقبیلِ خاکِ یثربم
خوشتر از روزِ عراق آمد شبم

عشق می گوید کہ فرمانم پذیر
پادشاہان را بخدمت ہم مگیر

تو ہمی خواہی مرا آقا شوی
بندۂ آزاد را مولا شوی

بہرِ تعلیمت نیایم بر درت
خادمِ ملت نگردد چاکرت

بہرہ خواہی اگر از علمِ دین
درمیانِ حلقۂ درسم نشین

---

۱ رومی بادشاہ جس کو ہارون نے متعدد بار شکست دی۔

بے نیازی ناز ہا دارد بسے
نازِ او انداز ہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است
رنگِ غیر از پیرہن شستن است

علمِ غیر آموختی اندوختی
روئے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری
من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت
از گل و ریحان تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویران مکن
از سحابش گدیۂ باران مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر
در گلوئے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگو ہا مستعار
در دلِ تو آرزو ہا مستعار

قمریانت را نوا ہا خواستہ
سروہایت را قبا ہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگران
جام ہم گیری بوام از دیگران

آن نگاہش سرِّ مازاغ البصر[۵۱]
سوئے قومِ خویش باز آید اگر

می شناسد شمعِ او پروانہ را
نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لستَ منّی[۵۲]" گویدت مولائے ما
وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا
ہستیِ خود در سحر گم تا کجا

---

۵۱ مَازَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغیٰ (آیہ شریفہ) ۵۲ یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے۔

ریوۂ[۱] از صبحِ دریوزہ خوردہ
رخت از پہنائے گردون بردہ

آفتاب استی یکے در خود نگر
از نجوم دیگران تابے مخر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی
خاک بُردی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی ز تابِ دیگران
سر سبک ساز از شرابِ دیگران

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے
ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے

چون نظر در پردہاے خویش باش
می پرو اما بجائے خویش باش

در جہان مثلِ حباب اے ہوشمند
راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت
قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰ آگاہ شو
فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ

قوم تو از رنگ و خون بالاتر است
قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے
در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش
ہمچو سلمان[۲] زادۂ اسلام باش

---

۱ غریب۔ ۲ سلمانؓ فارسی سے لوگون نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا انھوں نے جواب دیا "سلمان بنِ اسلام"۔

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بیں — شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں[1]
قطرۂ از لالۂ حمرا ستے — قطرۂ از نرگسِ شہلا ستے
این نمی گوید کہ من از عبہرم[2] — آن نمی گوید من از نیلوفرم
ملّتِ ما شانِ[3] ابراہیمی است — شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملّت کردۂ — رخنہ در کارِ اخوت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نا مسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آن چراغِ افروزِ عشق — جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق
سوخت از مرگِ برادر سینہ اش — آب گردید از گداز آئینہ اش
گریہ ہائے خویش را پایان ندید — در غمش چون مادران شیون کشید
"اے دریغا آن سبق خوانِ نیاز — یارِ من اندر دبستانِ نیاز
آہ آن سروِ سہی بالائے من — در رہِ عشق نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

نیست از روم و عرب پیوندِ ما — نیست پابندِ نسب پیوندِ ما
دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم — زین جہت با یک دگر پیوستہ ایم

۱؎ شہد کا چھتا۔ ۲؎ نرگس۔ ۳؎ شہد کا چھتا۔

رشتهٔ ما یک تولّایش بس است — چشم ما را کیف صهبایش بس است

مستیٔ او تا بخونِ ما دوید — کهنه را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایهٔ جمعیت است — همچو خون اندر عروقِ ملّت است

عشق در جان و نسب در پیکر است — رشتهٔ عشق از نسب محکم تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت — هم ز ایران و عرب باید گذشت

امّتِ او مثلِ او نورِ حق است — هستیٔ ما از وجودش مشتق است

نورِ حق را کس نجوید زاد و بود — خلعتِ حق را چه حاجت تار و پود

هر که پا در بندِ اقلیم و جداست
بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُوْلَدْ است

وَلَمْ یَکُنْ لَّهٗ کُفُوًا اَحَدٌ

مسلمِ چشم از جهان بربسته چیست؟ — فطرتِ این دل بحق پیوسته چیست؟

لاله کو بر سرِ کوہے دمید — گوشهٔ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعله گیرد بربر — از نفس ہائے نخستینِ سحر

آسمان ز آغوشِ خود نگزاردش — کوکبِ وا ماندهٔ پنداردش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتهٔ با لم یکن باید قوی ‏ تا تو در اقوام بی همتا شوی
آنکه ذاتش واحد است و لاشریک ‏ بنده‌اش هم در نسازد با شریک
مومنِ بالای هر بالاتری ‏ غیرتِ او برنتابد همسری
خرقهٔ لا تحزنوا اندر برش ‏ انتم الاعلون[۱] تاجی بر سرش
می‌کشد بارِ دو عالم دوشِ او ‏ بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او
بر غوِ تندر[۲] مدام افگنده گوش ‏ برق اگر ریزد همی گیرد بدوش
پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر ‏ امر و نهیِ او عیارِ خیر و شر
در گره صد شعله دارد اخگرش ‏ زندگی گیرد کمال از جوهرش
در فضای این جهانِ های و هو ‏ نغمه پیدا نیست جز تکبیر او
عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم ‏ هم بقهر اندر مزاجِ او کریم
سازِ او در بزم‌ها خاطر نواز ‏ سوزِ او در رزم‌ها آهن گداز
در گلستان با عنادل هم صفیر ‏ در بیابان جرّه بازِ صید گیر
زیرِ گردون می‌نیاساید دلش ‏ بر فلک گیرد قرار آب و گلش
طائرش منقار بر اختر زند ‏ آن سوی این کهنه چنبر پر زند
تو به پروازی پری نگشوده‌ئی ‏ کرمکِ استی زیرِ خاک آسوده‌ئی

---

۱. وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیهٔ شریفه)
۲. غوِ تندر: بجلی کی کڑک۔

خوار از مهجوری قرآن شدی　　شکوه سنجِ گردشِ دوران شدی
ای چو شبنم بر زمین افتندهٔ　　در بغل داری کتابِ زندهٔ
تا کجا در خاک می‌گیری وطن
رخت بردار و سرِ گردون فگن

عرضِ حالِ مُصنّف بحضورِ رحمة اللّعالمین

ای ظهورِ تو شبابِ زندگی　　جلوه‌ات تعبیرِ خوابِ زندگی
ای زمین از بارگاهت ارجمند　　آسمان از بوسهٔ بامت بلند
شش جهت روشن ز تابِ روی تو　　ترک و تاجیک و عرب هندوی تو
از تو بالا پایهٔ این کائنات　　فقرِ تو سرمایهٔ این کائنات
در جهان شمعِ حیات افروختی　　بندگان را خواجگی آموختی
بی تو از نابودمندیها خجل　　پیکرانِ این سرای آب و گل
تا دمِ تو آتشی از گل گشود　　توده‌های خاک را آدم نمود
ذرّه دامن‌گیرِ مهر و ماه شد　　یعنی از نیروی خویش آگاه شد
تا مرا افتاد بر رویت نظر　　از اب و ام گشتهٔ محبوب‌تر
عشق در من آتشی افروخت است　　فرصتش بادا که جانم سوخت است

نالۂ مانندِ نے سامانِ من / آن چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہان نگفتن مشکل است / بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبی بیگانہ شد / باز این بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عزّیٰ و ہبل / ہر یکے دارد بتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است / زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ / در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او / سرد تر از اشکِ او صہبائے او

ہمچو کافر از اجل ترسندۂ / سینہ اش فارغ ز قلبِ زندۂ

نعشش از پیشِ طبیبان بردہ ام / در حضورِ مصطفیٰ آوردہ ام

مردہ بود از آبِ حیوان گفتمش / سرّے از اسرارِ قرآن گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد / نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم / قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ / ہست غوغایش ز قانونِ[1] فرنگ

اے بصیری[2] را ردا بخشندۂ / بربطِ سلمیٰ مرا بخشندۂ

---

[1] ایک قسم کا ساز۔ [2] بصیری مصنف قصیدہ بُردہ جس نے عالمِ رؤیا میں نبی کریمؐ کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیران بذی سلم الخ) سنایا حضورؐ نے اس کے صلہ میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادر مطہر عطا فرمائی۔

ذوقِ حق دہ این خطا اندیش را
اینکہ نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینۂ بے جوہر است
ور بحرفم غیرِ قرآن مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دہور
چشمِ تو بینندۂ مَا فِی الصُّدُوْر

پردۂ ناموسِ فکرم چاک کن
این خیابان را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم
اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن
بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گردان بادہ در انگورِ من
زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا
بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآن سفتہ ام
با مسلمانان اگر حق گفتہ ام

ایکہ از احسانِ تو ناکس کس است
یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عز و جل
عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزین بخشندۂ
بہرۂ از علمِ دین بخشندۂ

در عمل پایندہ تر گردان مرا
آبِ نیسانم گہر گردان مرا

رختِ جان تا در جہان آوردہ ام
آرزوے دیگرے پروردہ ام

ہمچو دل در سینہ ام آسودہ است
محرم از صبحِ حیاتم بودہ است

از پدر تا نامِ تو آموختم
آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینه تر سازد مرا — در قمارِ زندگی بازد مرا
آرزوی من جوان تر می شود — این کهن صهبا گران تر می شود
این تمنا زیرِ خاکم گوهر است — در شبم تابِ همین یک اختر است
مدتے با لاله رویان ساختم — عشق با مرغوله مویان باختم
باده ها با ماه سیمایان زدم — بر چراغِ عافیت دامان زدم
برق ها رقصید گردِ حاصلم — رهزنان بردند کالائے دلم
این شراب از شیشهٔ جانم نریخت — این زرِ سارا[1] ز دامانم نریخت
عقلِ آذر پیشه ام زنار بست — نقشِ او در کشورِ جانم نشست
سالها بودم گرفتارِ شکے — از دماغِ خشکِ من لا ینفکے
حرفے از علم الیقین ناخوانده — در گمان آبادِ حکمت مانده
ظلمتم از تابِ حق بیگانه بود — شامم از نورِ شفق بیگانه بود
این تمنا در دلم خوابیده ماند — در صدف مثلِ گهر پوشیده ماند
آخر از پیمانهٔ چشمم چکید — در ضمیرِ من نواها آفرید
اے ز یادِ غیرِ تو جانم تهی — بر لبش آرم اگر فرمان دهی
زندگی را از عمل سامان نبود — پس مرا این آرزو شایان نبود
شرم از اظهارِ او آید مرا — شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

---

[1] خالص